

**International Journal of
Islamic Economics and Finance Studies**
(Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi)

www.ijisef.org

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies

(Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları Dergisi)

July/ Temmuz 2018

Volume / Cilt: 4

Issue / Sayı: 2

p-ISSN: 2149-8393

e-ISSN: 2149-8407

www.ijisef.org

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies (IJISEF) is an international, academic, periodical and peer reviewed journal published by Centre of Political Economical and Social Research (PESA). The Journal particularly focuses on topics related to Islamic Economics, Islamic Banking, Islamic Financial Markets, Islamic Management, Fiqh and other relevant topics. The Journal is dedicated to building a platform for academicians, market and those who are interested in Islamic economics and finance studies to share, discuss, evaluate and distribute their works and opinions.

International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is published three times a year. Further information on the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies can be found at: <http://www.ijisef.org/>

Permission to make digital or hard copies of part or all of the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies for personal or classroom use is granted without fee provided that copies are not distributed for profit or directional commercial advantage. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in data base or retrieval system, without the prior written permission of the publisher. Permission may be requested from the PESA Research and Publication Department.

Copyright © 2018 by PESA

No responsibility for the views expressed by authors and reviews in the International Journal of Islamic Economics and Finance Studies is assumed by the editors or by the Publisher Center for Political, Economic and Social Resarch (PESA).

Contact Editorial Office

Address: Arabacı Alanı Mahallesi Mustafa Ocak Sokak No:9 D:2 Serdivan-Sakarya/Türkiye

E-mail: ijisef@gmail.com

Phone: +90 532 769 5899

Fax: +90 (264) 295 6233

Published by: Center for Political, Economic and Social Research (PESA)

Politik Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi (PESA)

www.pesar.org

Published by PESA, On Behalf of PESA the Owner is

Fatih YARDIMCIOĞLU

Editor in Chief / Baş Editör

Mehmet ASUTAY

Editors / Editörler

Şakir GÖRMÜŞ

Mücahit ÖZDEMİR

Editorial Assistants / Editör Yardımcıları

Salih ÜLEV

İsmail BEKTAŞ

Hakan ASLAN

Ali Can YENİCE

Abdullah Talha GENÇ

Muhammed Beşir ÇALIŞKAN

Habib Ahmed, Durham University, UK

Lokman Gündüz, Central Bank of the Republic of Turkey

Haider Ala Hamoudi, University of Pittsburgh, USA

M. Kabir Hassan, University of New Orleans, USA

Mohammad Hudaib, University of Glasgow, Scotland, UK

Zamir Iqbal, World Bank, USA

Abdul Ghafar Ismail, IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia

Rifki Ismal, Bank Indonesia, Indonesia

Hylmun Izhar, IRTI, Islamic Development Bank, Saudi Arabia

Yusuf Karbhari, Cardiff Business School, UK

Necmettin Kızılkaya, University of Istanbul, Turkey

Dian Masyita, University of Padjadjaran, Indonesia

Shehab Marzban, Hamad bin Khalifa University, Qatar

Shinsuke Nagaoka, Kyoto University, Japan

Saduman Okumus, Istanbul Commerce University, Turkey

Mehmet Sarac, University of Istanbul, Turkey

Zurina Shafii, Universiti Sains Islam Malaysia, Malaysia

Fatih Savaşan – Sakarya University, Turkey

Noor Zahirah Mohd Sidek, Universiti Teknologi MARA, Malaysia

Olivia Orozco de la Torre, Casa Árabe, Spain

Abdullah Turkistani, King Abdul Aziz University, Saudi Arabia

Rodney J. Wilson, Durham University, UK & INCEIF, Malaysia

Abstracting/Indexing: ASOS Index, Index Islamicus Google Scholar, BASE, CiteFactor, ESJI, Research Bible, Scientific Index, JournalTOC, DRJI, İSAM, J-GATE, DOAJ, E-MAREFA

IJISEF is an International Refereed Journal.

www.ijisef.org

CONTENT / İÇİNDEKİLER

<i>Proposal Framework of Waqf Institutions' Governance and Its Economic and Social Implications</i>	6
<i>Prof. Dr. Mahmud A. MAGHBUB</i>	
<i>Dr. Abdulwahab Salem ALHAJAM</i>	
Secondary Market of Sukuk: An Overview	
<i>Prof. Dr. Ahmet ULUSOY</i>	17
<i>Asst. Prof. Mehmet ELA</i>	
An Islamic Approach to Consumption Theory	
<i>Asst. Prof. Serkan DİLEK</i>	
<i>Prof. Dr. Orhan KÜÇÜK</i>	33
<i>Res. Asst. Sefa IŞIK</i>	
<i>Res. Asst. Fatih ÇAKMAK</i>	
Katılım Bankalarının Murabaha İşlemlerinde Malın Kabzı Meselesinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi	43
<i>Arş. Gör. Nazan KAPICI</i>	
Contemporary Vision of Poverty and Islamic Strategy for Poverty Alleviation	
<i>Muhammad Syukri SALLEH</i>	62
<i>Çeviri: Ömer KESKİN</i>	

INTERNATIONAL JOURNAL OF
ISLAMIC ECONOMICS AND
FINANCE STUDIES

*Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları
Dergisi*

July 2018,
Vol:4, Issue:2
e-ISSN: 2149-8407

Temmuz 2018,
Cilt:4, Sayı: 2
p-ISSN: 2149-8407

journal homepage: <http://ijsef.org/>

**Proposal Framework of Waqf Institutions' Governance and
Its Economic and Social Implications**

Mahmud A MAGHBUB

Prof.Dr., Faculty of Economics and Political Sciences, University of Tripoli-Libya, Email: maghbubm@gmail.com

Abdulwahab Salem ALHAJAM

Dr., Faculty of Law, Nalut University-Libya, Email: alhajam2007@yahoo.com

Doi: 10.32957/ijsef.452576

Article Info:

Received 24.05.2018

Accepted 30.07.2018

ABSTRACT

Keywords:

*Waqf, Governance,
Investment, Social,
Economic, Institutions,
Shari'ah, Islamic Finance*

JEL Classification Codes:

G39, H49, L31

In the name of Allah, the Most Compassionate, the Merciful. This paper seeks to accomplish several goals. First, it addresses in brief the Waqf as an effective Islamic financing institution to reduce poverty and improving human wellbeing. Second, it explains Waqf linguistically and terminology types of Waqf and their practicing throughout history: Third it proposes a framework of Waqf Governance. It contains a structure of several levels; Tawhid, the basic principles of good governance, shared vision and mission, strategy formation, strategy implementation and control, the level of monitoring, Shari'ah auditing, Shura Board and the investment monitoring unit. It points out to the social and economic impacts of good governing. Social Then and economic implications of good governing make a crucial factor in the development of Waqf. Finally, this paper proposes a structure and function for Waqf funds investment called Waqf Investment Institutions (WII) that are setup, mainly as organizations of Waqf fund planners and managers. Each WII operates one or more funds. Each WII shall be obliged to invest fraction of its portfolio in its locality to assure regional growth and development. WII may issue Waqf shares, Istibdal (Substitution of Waqf Prosperities), lease with dual payment, Huker (long lease with large advanced lump sum, and Al Mursad (loan). This loan is offered to the Waqf management by a lender to develop a Waqf. This requires organizing WII in a corporate fashion. Current regulations on investment may need some adjustments to cater for such businesses. WIIs will be joined in a national association that promotes them in the market and help regulating such business.

© 2018 PESA All rights reserved

1. Introduction

According to UNDP report 2014 "1.2 billion people live with \$1.25 or less a day. However, the report stresses that, using UNDP multidimensional poverty index, almost 1.5 billion people in 91 developing countries live in poverty with overlapping deprivations in health, education and living standards. The report warns that persistent vulnerability threatens human development, and unless it is systematically tackled by universal provision of basic social services, stronger policies for social protection and full employment, progress will not be equitable nor sustainable"(UNDP report, 2014). It should be noted here that generally full employment cannot be realized, especially in such poor countries. Better opt for a high rate of employment, at least among the heads of families.

Islam looks at poverty from religious, social and ideological point of view. Allah says (Be sure we shall test you with some of fear, hunger, and loss in belongings, lives, and the fruits (of your toil ...) Sura al-Bakara: 155. Muhammad, peace be upon Him, said "Poverty is almost like unbelief in God". HR Thabarani. Also, He, peace be upon Him, said "O Allah, I seek your refuge from poverty, insufficiency and lowliness" (HR Abu Dawud and Ahmad).

Poverty is widespread in Muslim countries. *Waqf* (Islamic Endowment) is considered as an effective Islamic institution to reduce poverty and improving human wellbeing in Muslim societies. *Waqf* institutions are expected to prioritize social and development objectives alongside financial objectives.

Definition of Waqf:

In Arabic, *Waqf* means: withholding, prevention, tranquility, or silence. As a technical term, it is any property that its proceedings are devoted, as long as it is existent, towards certain social services chosen for a particular purpose (Manh El-Jalil 4/34 and Gawager El-Ekleel 2/205). In terminology, scholars have offered many definitions for *Waqf* according to their approaches towards its origins. Abu Hanifa defined it as "withholding property, according to the judgment of its owner, and providing charity from its revenues". The meaning implied here is that the property remains in perpetuity under the ownership of its custodian and cannot be disposed of in any way (Ibn Abedin, 1987). Shafi' defined it as keeping of money that may be benefited from the remaining of its property confined as well as devoting of its profit for charitable purposes"(Khatib 1377 AH- 1958 AD). The Hanbali School says that "*Waqf* is the confinement of the property and the devoting of its profit for the charitable purposes for the sake of Allah's mercy" (Bahooti 1414 AH- 1993 AD). Idiomatically, Maalikis say that *Waqf* is: "the devoting of profit of some property as long as it exists, provided that it shall be owned by the benefactor even if by name". The researcher considers that the most notable and comprehensive of these definitions is as follows: withholding property and not permitting it to be owned by any person and disposing of its benefits in a permissible manner. This is supported with the narration by Abdullah Ibn Umar, may Allah be pleased with Him, that Umar Ibnal-Khattab, may Allah be pleased with Him, had some land properties in Khaibar. Umar consulted the Prophet, peace be upon Him, regarding the status of that property and his intention to surrender it as a charity, indicating that it's the most property he dearly owns. The Prophet advised him that he keeps the ownership of the property and surrenders its proceedings as a charity. (Bukhari, 1414 AhH-1993 AD).

Shari'ah law identifies three types of *Waqf*: charitable, family and common.

A- Charitable or *Khiry Waqf* which the founder dedicates to charity organizations at its founding (Yakan, 1388 AH). This includes the abstract religious *Waqf*. It allocates funds for worship in its narrow meaning such as for the construction and/or maintenance of places dedicated to prayer, worship and other similar religious activities. In true Islam, all activities that positively serve the needs of humanity in general and Muslims in particular are recognized as proper charities. In some detail, Charitable *Waqf* allocates properties and funds to the various charitable activities such as healthcare, education, cultural and social services. This type of fund is known to all nations since the beginning of history, but Muslims were those who expanded it in size and purpose and made it an effective and significant part of social activities. Unfortunately, as we look back to history in the latest few century, misuse of such *Waqf* became a major damaging force in the Muslim world as seen today.

B- Family or *Ahli Waqf*: It's the type of *Waqf* that the *Waqf* founder dedicates for himself or his family or both, or for a certain person, himself or his family or both, or for the *Waqf* owner and his family and

other persons and their families as well. This type of *Waqf* exceeds that known to previous nations and exceeds most of the types which many Western nations have become accustomed to. It is a purely Islamic concept created by the Companions of our Prophet, Peace and blessings of Allah be upon Him, after al-Farouq Omar registered his own *Waqf* in Khaibar and appointed guardians to administer it. Consequently, many companions of the Prophet dedicated many of their properties as *Waqfs*. Some of them stipulated that the benefits of these *Waqfs* should benefit the family in priority, after which they appointed guardians for the charitable cause.

C- Common or Mushtarak *Waqf*: which the founder dedicated for charity bodies and for individuals as well.

Historically, *Waqf* which is a nonprofit sector, has played an important role in the provision of social services, such as education, hospitals, and public facilities, such as roads, mosques, bridges, caring for the orphans, the poor, the needy, the widows, the handicapped, the old, etc. (Sadeq,2002). It has been argued that the entire health, education and welfare budget during the Osman Caliphate, based in Istanbul, came from its charitable foundations (Gakca, 2000). Statistically speaking in many Muslim countries, *Waqf* forms a huge resource of land with high position for socio-economic development. *Waqf* land for agriculture constituted half the size of the land in Algeria in the middle of nineteenth century, whereas it amounted to one-third in Tunisia in 1883, and one-eighth in Egypt in 1949 (Hoexter,1988). In more recent development, it is recorded that in Malaysia there are over 35,000 acres of land as *Waqf* properties (Zukifi and Muhammad, 2008). Meanwhile in Indonesia it is recorded as of September 2002 that there are around 147,204.7 hectares of land as *Waqf* properties (Achmad, 2002). In Singapore, there are about 100 *Waqf* registered, with over 200 properties and assets worth around over US\$350 Million (Shamisah, 2008). According to India Prime Minister's High Level Committee on the Social, Economic and Educational status of Indian Muslims Community report, there are more than 49 Million *Awqaf* in the country, with a market value of *Waqf* properties reaching half trillion Egyptian pounds (abt. US\$25 billion), but the annual income received is only estimated at US\$750 million (Zahri,2014). In Saudi Arabia, the value of *Waqf* properties reached 500 trillion Saudi Riyal (CNBC Arabia, 2017). However, *Waqf* institutions face many challenges such as, among others, lack of financing, of efficient management teams, of legal consultation, etc. Thus, in order to solve their financing problems, contemporary Muslims scholars should go back and revive their traditional modes of financing as well as innovating new methods of financing and development of *Waqf* properties and enhance *Waqf* management radically.

Given the urgent need in the Islamic World to revealing the *Waqf* system. The institution of *Waqf* (plural *Awqaf*) in Islam is one of poverty alleviation mechanisms in the society besides *Zakat* (compulsory charity) and *Sadaqah* (optional charity), as per Islamic *Shari'ah* (law). It is believed that *Waqf* can be an effective system of poverty-eradication by improving the non-income-generating aspects, such as health care, education, increasing access to physical facilities such as those of commercial transportation, agriculture, industrial activities, as well as many others (Abu Zuhra,1971; Sadeq,2002; Abdel-Mohsin,2013). Thus, Kahf (2003) points out *Waqf* as holding certain property and preserving it for the confined benefit of philanthropy and prohibiting any use or disposition of it outside its specific objective.

In time with increasingly clamoring for the revival of *Waqf*, greater emphasis is placed on good governance and best practicing of *Waqf*. It is widely agreed that the best practice of good governance should be adopted due to its potential as a critical success factors for revitalizing *Waqf* (Khaf, 2007).

2. Objectives of the Paper:

As we began to envision the shape and scope of the paper we sought to accomplish specific objectives, as follows:

- *Waqf* and poverty alleviation.
- *Waqf* in Islam.
- The Islamic Moral Economy: Values are an Important Factors in Construction *Waqf* governing body.

- The impact of an effective *Waqf* institutions' governing on *Waqf* performance.
- Proposing a Framework for *Waqf* Investment Institutions (WIIs).

3. The Methodology:

A mainly theoretical research method, analyzing the ways to enhance *Waqf* institutions' governing and the contribution of good governing in *Waqf* Investment Development.

4. The Structure of Good Governing:

The task of *Waqf* institution requires an innovative formwork for maximizing practice of good governing. The basic principle of good governing types such as *Musalah*, *Amanah*, *Adala* and *Shura* can be employed and fit into the basic building blocks of Islamic governance (Iqbal and Lewis, 2009). In addition to that, *Ikhlas* (sincerity) and *competences* important blocks that should be considered as well as other factors that play a major role in good management for *Waqf* institutions' governance.

Waqf institutions are expected to prioritize social and development objectives which contribute to Islamic moral economy. In principle, individuals as the vicegerent of Allah on the earth are expected to act according to *Sharee'ah* in all actions and utilization of the resources they are managing.

The concept of institutions' governance in Islam refers to a set of organizational arrangements on how an institution is "directed, managed, governed and controlled". Hence, this provides the governance structure through which all stakeholders' interests are protected, the institution's objectives are achieved and the principles of *Shari'ah* are complied with. The objectives of institution's governance can be explained as: promoting institution's fairness, transparency and accountability. "Good governance is crucial for the success of any institution as a means to address numerous types of risk, especially governance risk. Failure to institute appropriate institution's governance measures for the purpose to mitigate risk may lead to institution's collapse as per negligence in management and a failure to effect proper investment. Governance risk could lead to fiduciary risk, operation risk, transparency risk, and reputation and *Shari'ah* risk. Therefore, failure to provide efficient governance is essential to the credibility of *Waqf*."

There are various social institutions and structures in Islam that reflects both income and wealth redistribution for the fulfillment of the basic needs for all in the Muslim society. These institutions include, among others *Waqf*, which is more commonly known as Islamic endowment.

"From an economic perspective, *Waqf* can be regarded as a type of savings-investment mechanism where funds are diverted from consumption to be invested in productive assets that provide revenue. The proceeds can be used to achieve social objectives such as building hospitals, orphanages, universities and ... etc, thus unlocking both its economic potential and philanthropic objectives". *Waqf* as a potential source of financing and a mechanism for wealth distribution.

"An encouraging development on *Waqf* in key Islamic finance jurisdictions is the realization on the importance of *Waqf* as a source of financing and a mechanism for wealth distribution. As seen in the recent past, *Waqf* funds have been established in various Islamic finance jurisdictions where the returns are used to achieve social objectives. Government, international and corporate bodies have been active in promoting and supporting *Waqf*. Such as Overall, through the development of *Waqf*, it will help to improve the socio-economics of Muslims by providing opportunities to participate in economic activities resulting from the *Waqf* development process". Good Governing of *Waqf* is a crucial factor in the development of *Waqf*.

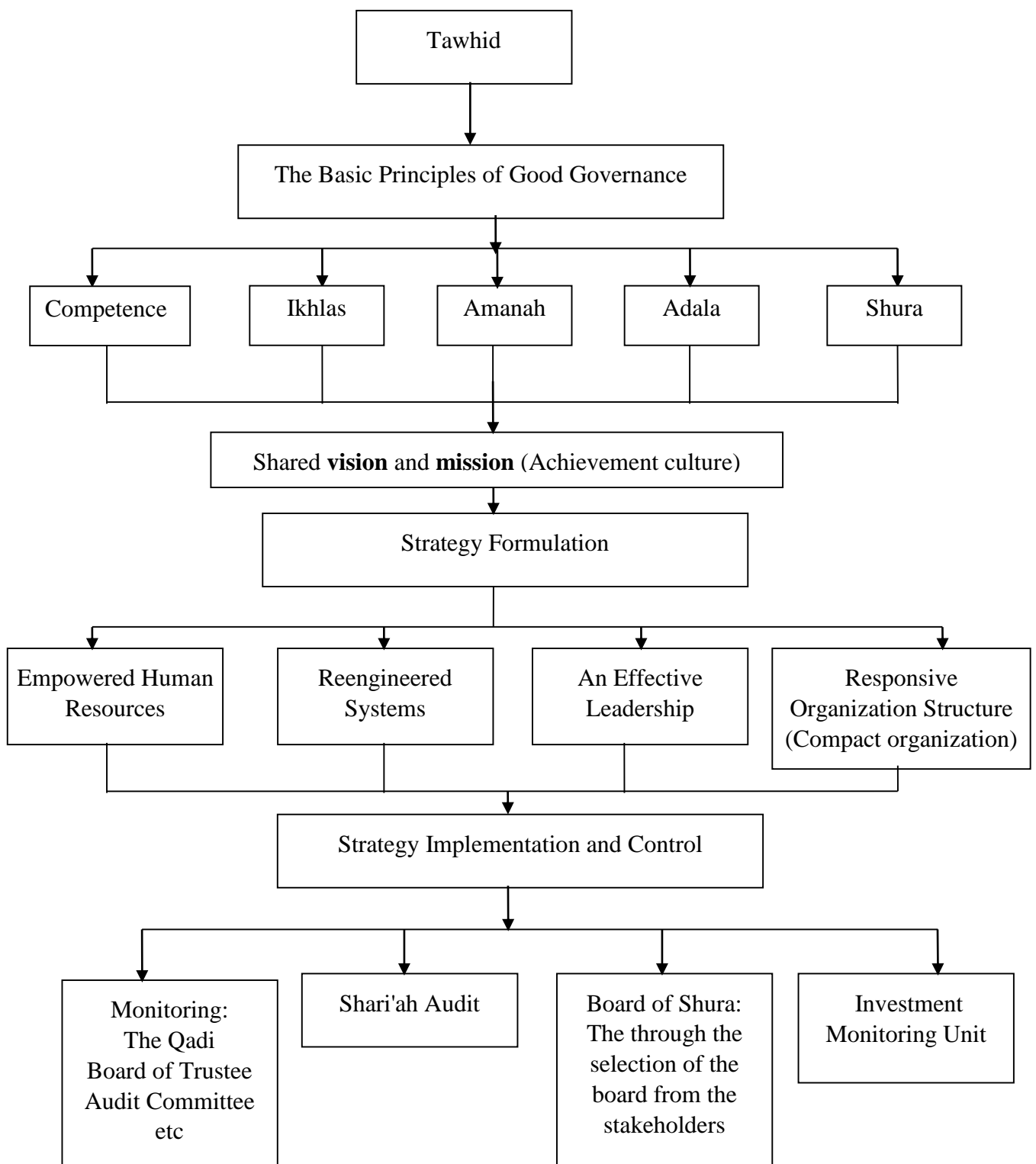
Today, recognizing the importance of *Waqf* in realizing the social role of Islamic finance globally, various Islamic Finance Institutions have jointly collaborated with *Waqf* agencies/bodies, particularly to alleviate poverty and to support more equitable redistribution of wealth.

Overall, the recent revival of *Waqf* was spurred by the realization among the stakeholders that *Waqf* is an important resource mobilization mechanism that if properly developed, managed and utilized will be able to fund various economic activities for the benefit of the community. The perpetual nature of *Waqf* makes it a highly effective and strategic platform for sustainable economic growth, concurrently serving the social agenda of Islamic finance in general. Moving forward, it is imperative for the management of

Waqf to evolve with the latest developments in the financial sector, so there could be more potential exploration of future collaborations together to further add imminent value to the *Waqf*. With proper governing, guidance, management, information and knowledge (both in terms of legal and *Shari'ah*), it is hoped that *Waqf* will be established in a proper and rightful manner to eventually allow for the creation of sustainable and perpetual benefits not only for the Muslim community, but also for the entire society. Overall, *Waqf* holds exciting potential, but one must be mindful that in the pursuit of *Waqf* value creation; one should never lose sight of *Waqf* as a social entity.

There is lack of good governance and *Waqf* managements such that, in most cases, are not transparent and accountable to *Waqf* stakeholders. Moreover, by encouraging the use of these traditional methods for developing *Waqf* properties, it will give them legal justification to further expropriating and abusing *Waqf* assets in the name of development. Nevertheless, with efficient management teams that practice good governance and effective legislations, cash *Waqf*, *Waqf* shares schemes and corporate *Waqf* can be easy, cheaper and convenient means to raise fund for social-economic development and therefore, expanding Islamic Moral Economy.

The first principle in the structure of good governance is trust (*Amanah*). To fulfill this concept, *Amanah* will determine the individual relationship with society. If an individual really understands the concept of *Amanah*, the issue regarding the rights and responsibilities can be resolved. The fulfillment of *Amanah* would bring to justice, i.e. *Adalah* (Ihasan, Ayedh, 2015:p122).

Figure 1: The Structure of Good Governance

According to Shahull (2001) *Adalah* in Islamic economy scheme aims towards achieving social welfare. *Adalah* principle leads Muslims to full objectivity. Therefore, Islam encourages those who are entrusted with *Amanah* to lead people within the concept of justice or *Adalah* (Ihasan, Ayedh, 2015: p122). However, sometimes it is difficult to achieve a just system due to subjective decision of human beings. Therefore, *Qur'an* provides quid lineon how to come up with decision making through *Shura* or mutual consultation (Ihasan, Ayedh, 2015: p122). *Amanah*, *Adalah*, and *Shura* leads to *Maslaha* (concern of public interest). All of these Islamic values require competent individuals, among other tools, to assure

their competence. These Islamic principal values are prerequisite for building the suitable products as such.

Based on the above-mentioned principles, an institution may form a strategy to set the direction of activities with effectiveness, efficiency, operational, excellence Islamic ethics with present and future strategic goals based on their management vision and their management mission.

The strategy addresses the following:

- The current state of the *Waqf*, with emphasis on size, quality, initial objectives and history, if applicable.
- The desired future state (i.e, goals, plans, .. etc).
- The motive (s) for achieving them.
- The urgency to achieve them.
- The payback or return they desire or expect.
- The means and/or resources they can make available.
- The Consequence(s) of not achieving any of them as panned.
- The Risk (s) they see in pursuing them.
- The Vision of the ideal situation.

The strategy have financial goals such as return on equity (ROE), risk (Variability of ROE), return on equity by specify return on assets (ROA) and equity multiplier or leverage (EM), the income growth rate , the profit growth rate. In short, what is required in a result-oriented *Awqaf*.

Good strategy success requires an effective leadership, highly qualified staff, high quality systems and responsive organizational structure. In today's *Awqaf*, most *Awqaf* institutions require management reengineering after analyzing the strengths, weaknesses, opportunities and threats (SWOT) of each institution.

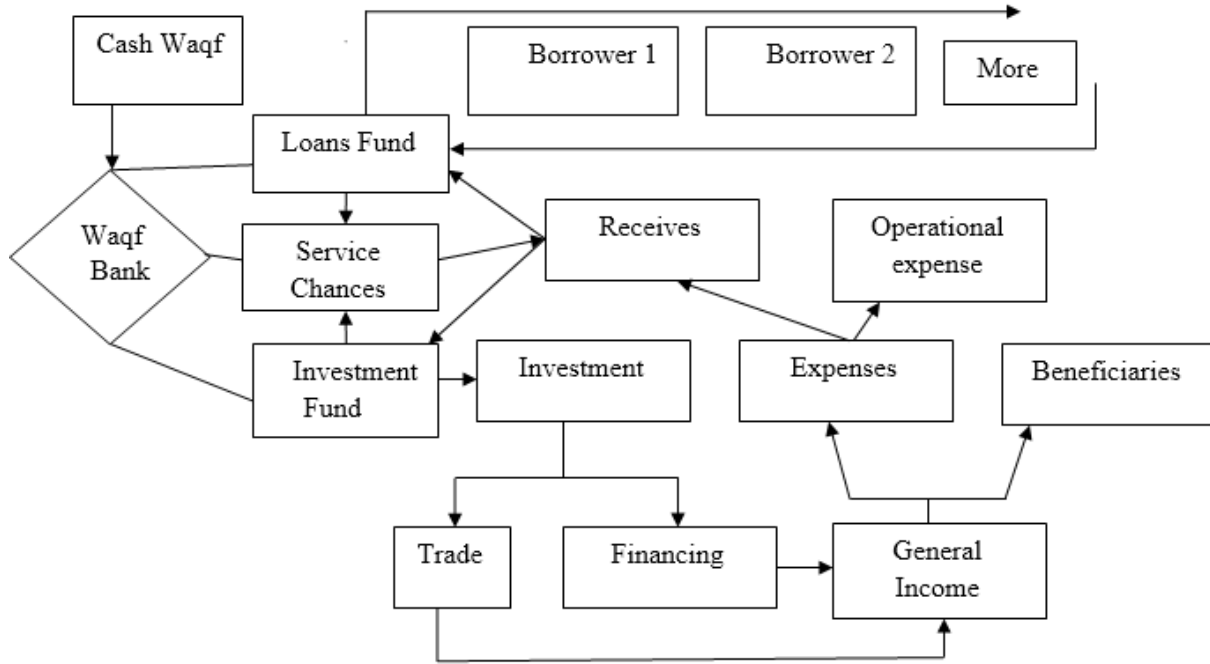
Strategy implementation and control requires several bodies, such as:

- **Monitoring Mechanism:** the basic monitoring mechanisms are the office of the *Qadi* (Judge), the board of trustees, audit committee ...etc. According to Khan and Syed, *qadi* has the authority to appoint, monitor, or even replace the mutawalliif mismanaged *Waqf* property. However, *qadi* can not remove mutawalli merely based on the complaint of beneficiaries, unless there is a proof of breach of trust.
- ***Shari'ah* Audit** whose function is to give *Shari'ah* views on issues pertaining to religious affairs and work as an auditor to make sure there is a compliance with *Shari'ah*. Colt and Murray (2000) state that, in nature, accountability manifests itself as information through management information systems and associated methods of analysis and evolution. Therefore, a clear reporting from the institution management will be checked to see how compliance with *Shari'ah* rules in managing the assets. Auditing also is done to all management activities.
- ***Shura*** as a principle and institution aiming towards achieving Islamic moral values in the decision making process (Abdul Rahman (1998). Regarding *Waqf*, it can be referred to as the board of trustees. It is responsible to all stakeholders such as *Waqf* board, Regulators, beneficiaries and community at large. (Hishan and Ihsan (2007). The board of trustee should have representatives of the major stakeholders at least.
- **The Investment Committee:** The role of this Committee is to invest and develop *Waqf* resources and follow-up for the project under execution, strategic plans, policy formulation for the spending of the *Waqf* revenues in line with *Maqasid of Shari'ah* and to fulfill the conditions of the founders and conforming with the projects and *Waqf* program. (Ahmad, Rashid, Ibrahim and Dseni, 2015). All this shall be implemented in a professional mannar.

Also, the investment committee shall pursue *Waqf* research and development to make operating and maintenance cost quite economic. This effort includes opportunity analyses, portfolio *Waqf* product innovation, optimization of return on investment capital, asset management, cash management, business planning, investment diversification risk management, building *Waqf* culture, infrastructure integration, and systems and data security.

Waqf shares, warrants (*Waqf* Sukuk), cash *Waqf* trust ...etc. For instance, the following figure shows in detail the *Waqf*-shares structures which require an effective management body to be succeed, based on effective leadership with highly qualified staff and responsive organizational structure and high quality work systems. As an example of the demand of good management and on effective governance is cash *Waqf* management. See Figure (2)

Cash *Waqf* Investment:

Figure 2 : Cash *Waqf* Proposed Structures and Operation

The success of Cash *Waqf* requires good governing.

6. *Waqf* Investment Institution (WII):

To manage *Waqf* investment effectively you have to be creative and innovative to engineer such a system. Good governing is a prerequisite for this system. The following remarks may help of or startup:

6.1- Placing the money belongs to *Waqf* in a well- designed investment fund. It is necessity for *Waqf* to arise as a main device to fulfill many economic and social objectives.

6.2- *Waqf* investment institutions (WII) are setup, mainly as *Waqfs* fund planners and managers. Each WII operates one or more funds. Ministry of *Waqf* oversees these (WIIs), both through certified public accountants and setting up an agency to regulate and assure their operations. Each WII shall be obliged to invest fraction of its portfolio in its locality. This shall assure adequate regional growth and development through dedicated investment.

6.3- Once these WIIs are regulated by *Awqaf* Ministry, they may issue *Waqf* shares, Sukuk, etc., to their respective WIIs locally and nationally. International organizations in the form of national WII Associations regulate international Sukuk, *Waqf* shares and cross-country investment. Once this rolls, even international *Waqf* banks will devise ways to exchange letter of credits (LCs), Sukuk and other Islamic financial securities at WIIs.

6.4- As a case, an LC is merely an obligation by the issuer (*Waqf* in this case) securing payment subject to certain conditions. This promise is based on firm knowledge of ability of the LC issuer ability to pay, either by liquidating some of his shares in the WII or merely based on *Waqf* foundation reputation. Ultimately, the WII will pay in many ways the LC issuer should be a well known and trusted by the *Waqf* financial firm. In any way, the LC user does not have to be an investor in the WII.

6.5- Quite often the LC user is requested to deposit an appropriate amount in the WII so that the latter can issue the LC. This way that amount shall be held at the LC till the WII is cleared. It shall not be invested in the WII. The WII can charge the LC user for the service, including holding the amount idle for the life of the LC, which can be years. or ask the user to provide certain mortgage of which value secures payment. WII charges depend on the method of securing the LC by the LC user.

6.6- Notice that those WIIs are not investing only their funds, they also manage investing funds for others for which they make money through such management effort. They can invest by many other methods other than then LC. *Waqf* shares, *Sukuks*, *istibdal* (substitution of *Waqf* Properties), lease with dual payment. One big lump sum advances for the construction of *Waqf* property and the second part is small periodic payment, say, annually for the period of lease. Also, *Huker* (long lease with large advance lump sum) is paid in advance. As per this method, instead of selling *Waqf* properties, the trustee can sell a right over *Waqf* property to the lessee for long lease at a nominal periodical rent. This right of property is sold for a large amount of money which is paid in advance. This leaser can then develop the property using his own resources and at his own risks as long as he/she pays periodical rent to the *Waqf* administration (Kahf, 1998).

This mode is similar to *Ijaratain* except that in *Ijaratain*, the advanced payment must be used for the construction of the leased property itself.

Another investment method is *Al Mursad* (loan). This loan is given to the *Waqf* management by a lender to develop a *Waqf* asset after the legal approval is obtained. The asset is given on lease to a lender for a period deemed long enough to assure the lender of the definite possibility of the repayment of the loan (Obidullah, 2012a). Other modes of financing are *Istisnaa'*, *Murabaha* (purchasing and selling of existing buildings and properties), installment sale, diminishing participation, B.O.T, other appropriate Islamic modes of financing such as residential buildings (service and residential apartments high standings, office blocks, commercial centers and mixed-use development on land that are well located in city centers to maximize the return on the investment.

6.7- There is no problem in setting up this system of finance (WIIs), both theoretically and otherwise. However, things could go sour in the first few months of its deployment and as time goes on, the system will achieve reasonable success that can be further expanded both quantitatively and qualitatively. How to do it: Organize WII in a corporate fashion. Current regulations on investment may need some adjustments to cater for such businesses.

6.8- WIIs shall be joined in a national association that promote them in the market, assist in the development of this market, and help regulating such business either by this association or other government investment regulating agencies.

This WII system promotes a structured and organized approach that helps *Waqf* institutions maximize their performance.

This system may change radically the way we think about *Waqf* investment strategy, given that the system calls for collaboration between WIIs throughout the Islamic world. Collaboration is a key to building a harmonic and systematic investment system across Islamic countries, making Islamic *Waqf* internationally bigger, better and faster. Therefore, the WII system gives an extension for Islamic social and economic system.

7. The Findings:

- Understanding theoretical and practical key principles of *Waqf* good-governance.
- Describe the mechanism of *Waqf* institutions' governance complying with *Shari'ah*.

- A proposed framework for *Waqf* investment institutions (WII) which manages *Waqf* Investment Portfolio and points out to investment policy guidelines.
- The paper points out to the development of *Waqf* properties by looking to *Maqasid al- Shari'ah*, which guide our vision that should guide us in forming an alliance with seekers of a spiritually inspired, morally informed living style among humanity.
- We need a fresh vision of the *Waqf* future based on Islam's Universal morals and binding glue of *Tawhid*.
- It is necessary to review *Waqf* policies and to increase the level of Cooperation and participation among workers in this field. The benefits of *Waqf*'s revenues and funds should be shared fairly by Muslims worldwide, to promote social justice and economic growth for all Muslim nations.
- The WII stresses the importance of encouraging development in all finance agreements between *Waqf* institutions in bilateral or multilateral manners.
- Serious attention should be paid to *Waqf* governing because it is a major block of *Waqf* development financing. This should be consistent with a major development strategy.

Conclusions:

- 1- Although, this sounds over optimistic, nevertheless, it has a significant degree of accuracy, which is unlikely to be ignored by the future research about the topic.
- 2- The first principle in the structure of good governance is trust (*Amanah*). To fulfill this concept, *Amanah* will determine the individual relationship with society. If an individual really understand the concept of *Amanah*, the issue regarding the rights and responsibilities can be resolved.
- 3- *Waqf* investment institutions (WII) are setup, mainly as *Waqf*'s fund planners and managers. Each WII operates one or more funds. Ministry of *Waqf* oversees these (WIIs), both through certified public accountants and setting up an agency to regulate and assure their operations. Each WII shall be obliged to invest fraction of its portfolio in its locality. This shall assure adequate regional growth and development through dedicated investment.
- 4- Once these WIIs are regulated by *Waqf* Ministry, they may issue *Waqf* shares, Sukuk, etc., to their respective WIIs locally and nationally. International organizations in the form of national WII Associations regulate international Sukuk, *Waqf* shares and cross country investment. Once this rolls, even international *Waqf* banks will devise ways to exchange letter of credits (LCs), Sukuk and other Islamic financial securities at WIIs.
- 5- WIF represents an important contribution and development to the *Waqf* investment strategy by offering conceptualization and complementary perspective for neglected investment process.
- 6- WIF is a new version of *Waqf* investment style in an integrative work. This study constitutes a beginning in terms of filling this void in the literature.
- 7- WIF will play a major role in developing *Waqf* investment strategy. It will be an innovative investment product concept and an added value for market opportunities.
- 8- However, it may be noted that under certain circumstances WIF cannot be effective as one expected in certain countries, due to mismanagement by practitioners and it is due to economic variables beyond the control. Therefore, a sound economic climate is crucial element in getting the most out of this tool:
- 9- It is hoped that, WII will gain a wider acceptance in the *Waqf* investment strategy with time. It is also understood that once it is widely practiced then the process of "learning of it.
- 10- Overall, it is hoped that the study findings and insights will be helpful to other researches in their efforts to design strategies for *Waqf* financing.

References

- Chowdhury, Md. Shahedur Rahman, et. al (2011). Economic of Cash WAQF Manegment in Malaysia: A proposed Cash WAQF model for practitioners and future researchers. *African Journal of Business Management*, 5 (30).
- Cizakca, Murat, (1998). *Awqaf* in History and Its Implications for Modern Islamic Economies. Islamic Economies Studies, 6 (1). (Jeddah: IRTI & IDB).
- Hoextor, M. (1998). *Waqf* Studies in the Twentieth Century: The state of the Art, Journal of the economic and social History of the Orient, Vol. 41. Pp.476-495.
- _____. (2004). Incorporated Cash *Waqfs* and Mudaraba, Islamic Non _bank Financial Instruments from the past to the future. (Turkey: Bahcesehir University).
- _____, (2010). Incorporated Cash *Waqfs* and Mudaraba, Islamic Non _bank financial instruments.
- Mohammed MTSH, (2008), sustaining the Means of Sustainability: The Need for Accepting Wakf (*Waqf*) Assests in Malaysian property Market. A paper presented in The 14th Annual Conference of the Pacific Rim Real Estate Society, Kuala Lumpur, Malaysia.
- Monzer Kahf (1999) Towards the Revival of *Awqaf*: A Few Fiqhi Issues to Reconsider, Presented at the Harvard Forum on Islamic Finance and Economics, October 1, 1999, Harvard University U.S.A.
- Obaidullah, Mohammed, (2014), A Framework for Analysis of Islamic Endowment (*Waqf*) Laws, Working Paper, Islamic Research Training Institute, the Islamic development Bank.
- Sadeq, A.H.M. (2002). *Waqf*, Perpetual Charity and Poverty Alleviation. International Journal of Social Economics. Vol. 29(2). Pp135-151.
- S.K Rashid (2005). Protection, Maintenance and Development of Awqaf in India (with special reference to Rdjas than), Institute of Objective studies.
- Shamsiah Bte Abdul Karim (2010), Contemporary sharia' Compliance structuring for the Development and Management of *Waqf* Assets in Singapore, Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies, 3-2.

Secondary Market of Sukuk: An Overview**Ahmet ULUSOY***Prof. Dr., Beykent University, ahmetulusoy@beykent.edu.tr***Mehmet ELA***Asst. Prof., Osmaniye Korkut Ata University, mehmetela@osmaniye.edu.tr*

Doi: 10.32957/ijisef.452577

Article Info:*Received 22.09.2017**Accepted 26.03.2018***ABSTRACT****Keywords:***Sukuk Market Challenges,
Secondary Market, Sukuk.***JEL Classification Codes:***G15, G23, F34.*

Sukuk market has been growing very fast in recent years. However, because of the sukuk market problems, the potential of the market has not been realized yet. One of these problems is the inactive, weak and sluggish secondary market of sukuk. Because of the weak secondary market, investors and issuers of sukuk cannot benefit from the advantages of sukuk completely. In order to benefit from sukuk, sukuk secondary market problems must be overcome and the secondary market of sukuk must be active. In this regard, we researched the reasons of weak sukuk secondary market by using a descriptive method in this paper. We proposed some solutions to resolve the problem. If the solution proposals can be put into practice, we think that sukuk secondary and primary market will develop and parties of sukuk can take advantages of sukuk more significantly.

Introduction

Usage area of sukuk is quite wide. Sukuk can be an alternative source of fund for governments and conventional institutions. On the other hand, sukuk is a basic investment and liquidity management tool for Islamic banks and institutions whose investments must be Sharia compliant. Sukuk is used for portfolio diversification for conventional institutions. If issuers such as governments and investors of sukuk such as Islamic banks do not trade sukuk in the secondary market, not only issuers but also investors of sukuk can be affected negatively. For example, low level of the secondary market of sukuk makes sukuk issuing very expensive, and this expensive issuing costs can make issuers reluctant to issue sukuk. On the other hand, if the secondary market is very weak, Islamic institutions which have limited number of investment opportunities cannot manage liquidity thoroughly. So, investors and issuers of sukuk can reach their objectives only if the secondary market of sukuk is very active.

The potential of the Sukuk market has not been realized yet because of the problems of sukuk market. One of these problems is lack of an active secondary market of sukuk. There are a lot of reasons for the weak secondary market of sukuk. These are a scarcity of sukuk supply, hold-to-maturity culture, Sharia restrictions, lack of standardization, inadequate trading platforms, low level of sukuk rated and listed, lack of primary sales to retail investors and lack of large and global Islamic banking institutions.

In order to benefit from advantages of sukuk, there must be an active secondary market. Therefore, we proposed some solutions to achieve an active secondary market. These are more sovereign sukuk and more standardization, more rated and listed sukuk, more issuance to retail investors and more global and large Islamic banks.

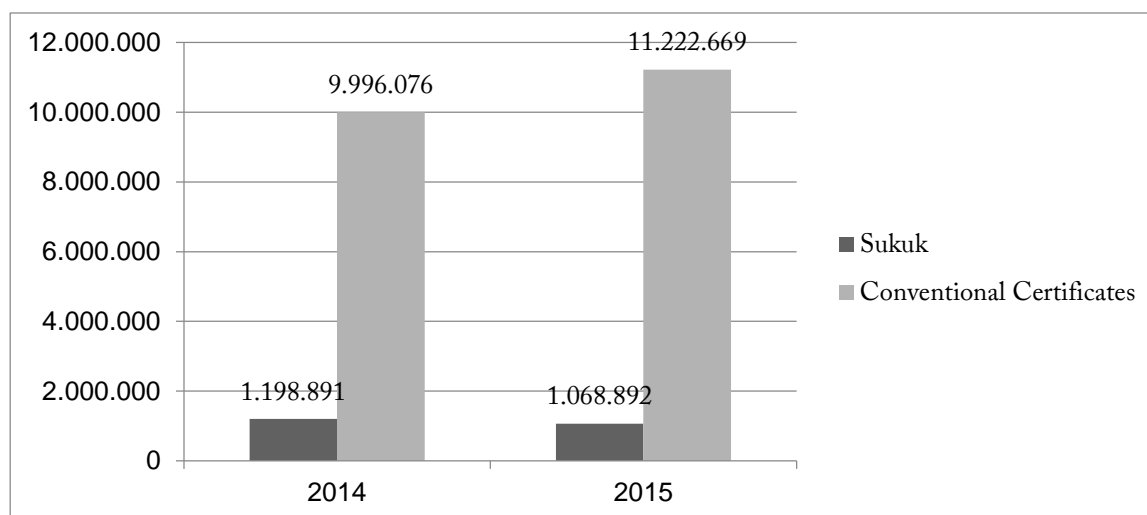
If the proposals are taken into account, sukuk market can grow faster and consequently investors and issuers can benefit more from the advantages of sukuk, because development of the primary and secondary market of sukuk is interconnecting. And so, if the secondary market of sukuk develops, sukuk market can develop completely.

The aim of this paper is to clarify secondary market of sukuk and its problems and to propose some solutions to clear the hurdle of weak secondary market. The paper is the first study which clarifies secondary market of sukuk problems and offers solutions.

The paper consists of three sections. In Section 1, we dwell on trading volume of sukuk. In section 2, we introduce the reasons of the weak secondary market of sukuk. Finally, in Section 3, we propose some solutions in order to overcome the weak secondary market problem.

1. Trading Volume of Sukuk

The secondary market of sukuk is sluggish and dull despite of increasing issuance of sukuk. Investors (mostly institutional ones) prefer to hold sukuk to maturity rather than trade it. Thus, sukuk trading volume has been very low over the course of many years. According to Graph 1, sukuk trading volume (transaction number) is very low compared to conventional certificates. Number of sukuk traded is 1.198.891 in 2014 and 1.068.892 in 2015. On the other hand, number of conventional certificates traded is 9.996.076 in 2014 and 11.222.669 in 2015. Accordingly, number of sukuk/conventional certificates traded is 11 percent in 2014 and 9 percent in 2015.

Graph 1: Number of Sukuk and Conventional Certificates in Khartoum Stock Exchange

Sources: Khartoum Stock Exchange (2015:20).

On the other hand, in Istanbul Stock Exchange (Borsa Istanbul), total debt instruments trading volume reached at 10.267,2 billion of Turkish liras in 2015. However, sukuk trading volume is a small part of the total debt instruments trading volume. In this regard, sukuk trading volume reached 1,34 billion (0,0001 percent of total debt instruments trading volume) in 2015. And this indicates that sukuk trading volume remained very low in 2015.

2. The Main Reasons of Weak Secondary Market

As one of the challenges of sukuk market, weak secondary market is a perennial problem for sukuk market. There are a lot of reasons for this weak secondary market across the world. We try to clarify these reasons below.

2.1. Sharia Restrictions

Sukuk is an Islamic financial instrument that complies with Sharia or Islamic law. For the purpose of Sharia compliance, sukuk structures should abide by the prohibitions of the Islamic law such as gharar and riba. Sukuk trading mechanisms must be Sharia compliant and therefore, trading of some sukuk structures is not permissible in Sharia. These restrictions on tradability in the secondary market come from a Sharia ruling by the Organization of Islamic Countries (OIC) Fiqh Council which states that “a bond or note can be sold at a market price provided that the composition of the group of assets, represented by the bond, consist of a majority of physical assets and financial rights, as compared to a minority of cash and interpersonal debts.” (Iqbal and Mirakhor, 2011:187). In this regard, in order to be Sharia compliant, trading in sukuk cannot involve trading in debt, and instead sukuk must imply ownership of a recognized asset (Al Elsheikh and Tanega, 2011:188). Trading of debt is Sharia compliant when it doesn't generate profit (Abdo, 2014:94) and so, trading of debts and receivables (without the underlying asset) for any value other than its par (face) value is not permissible in Sharia law (Afshar, 2013:45). For tradability of sukuk in the secondary market in accordance with Sharia, sukuk should represent a direct link with physical (underlying) assets, instead of denoting debt. Some scholars accept assets as underlying sukuk structures, representing at least 33% of the of the face value of the sukuk, and other scholars require between 51% and 70% to be physical assets (Alawi and Al-Quati, 2014:2; Linklaters, 2012:14).

In addition to restrictions on trading of debt, trading of sukuk in the secondary market must follow these rules (Zin et al., 2011:473):

1. If sukuk are issued against specific assets ('ayn) or services, then this issuance implies the sale of these assets to the sukuk holders in return for cash based on current values of assets or services, and therefore the sukuk becomes tradable.

2. If sukuk are issued against described assets or services to be manufactured or constructed in the future (mausuf fii zimmah), then this issuance implies the sale of these assets to the sukuk holders in return for cash, and these sukuk are not tradable until the deliverability of assets or services.

3. If sukuk are not issued against assets or services, but for the purpose of utilizing the proceeds to acquire some assets, then sukuk do not become tradable until the stage at which those assets or services are purchased. This is because the sukuk up to that point represent liquid proceeds, i.e., cash money and money cannot be sold against money unless the Shariah rules of sarf are observed.

4. If there is any mixture between 'ayn and dayn then 'ayn must dominate dayn in sukuk issuance.

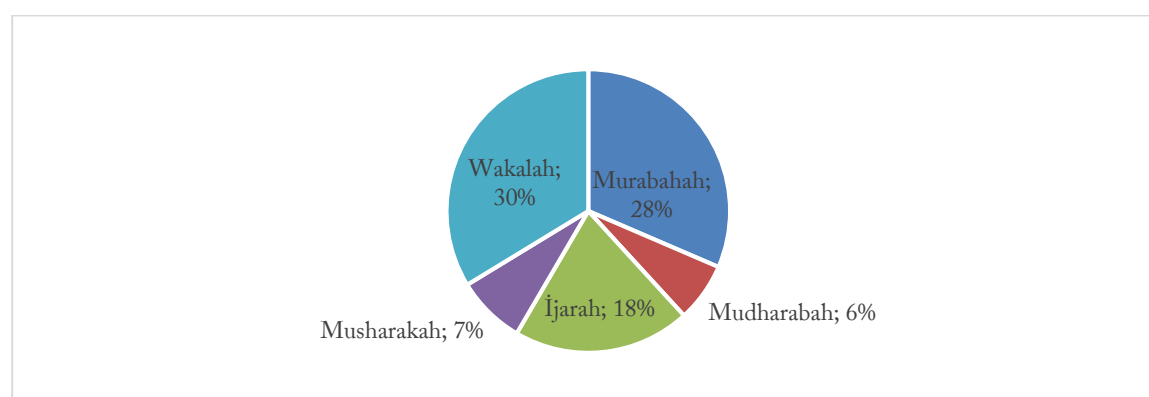
Table 1: Tradability of Sukuk in the Secondary Market

Sukuk Type	Tradability
Ījarah sukuk	Negotiable/tradable completely at market price.
Salam sukuk	Not tradable except at par value.
Istisna sukuk	Tradable if funds converted into assets and before the sale to the orderer.
Murabahah sukuk	Tradable after purchasing the murabahah commodity and before selling it to the buyer.
Mudarabah, musharakah, and wakalah sukuk	Tradable at the market price after the commencement of the activity for which the funds raised.

Sources: Ayub (2007:408); Omar et. al. (2013:118); ISRA (2014:1-4).

If we adapt these rules into sukuk types, we can get Table 1. According to Table 1, ijarah sukuk is fully negotiable/tradable, because its underlying asset is fully physical assets (Iqbal and Mirakhor, 2011:188). On the other hand, salam sukuk is not tradable except par value, because in salam sukuk underlying commodity is a debt owed by the seller. In other words, salam sukuk is a pure debt security and it is not negotiable/tradable in the secondary market, because debt cannot be traded according to Sharia rules. Istisna sukuk is not tradable during the construction period. It is tradable after construction period ends or funds convert into assets and before the sale to the orderer. On the other hand, murabahah sukuk is not tradable after delivery of murabaha commodity to the buyer. It is only tradable after purchasing the murabahah commodity and before selling it to the buyer. Mudarabah, musharakah and wakalah sukuk is tradable after the commencement of the activity for which the funds raised. It is clearly mentioned in the AAOIFI Shariah Standards 17, Article 5/2/16 that "It is permissible to trade in mudarabah, musharakah, and investment agency (wakalah) certificates after closing of subscription, allotment of certificates and commencement of activity concerning assets and usufructs." (ISRA, 2014:4).

Graph 2: Structural Break-Up of Global Sukuk Issuances (2016, %)

Source: Reuters (2016:42).

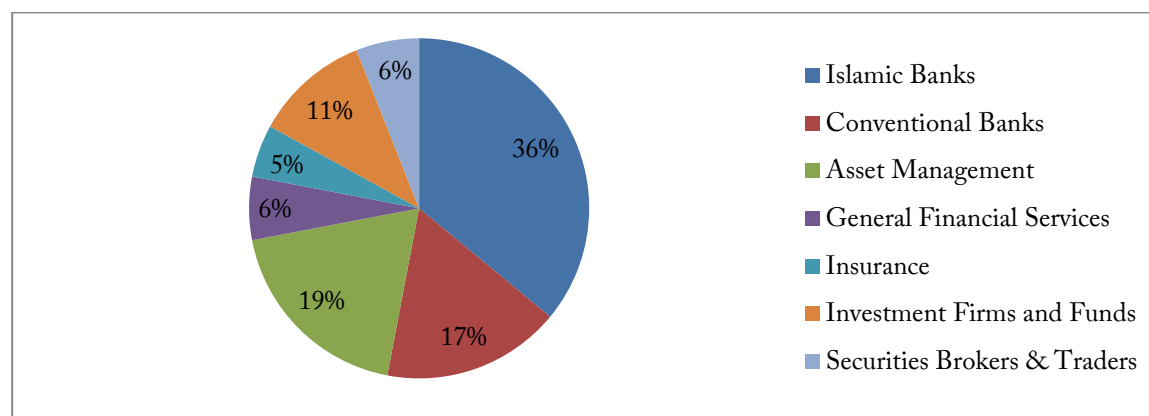
According to Graph 2, sukuk structures which are subject to some rigid conditions to be tradable in secondary market (murabaha, mudarabah, musharakah, and wakalah sukuk) constitute major part (71

%) of sukuk structures issued in 2016. This indicates that Sharia restrictions which are about tradability of sukuk affect sukuk market in 2016.

2.2. Hold-to-Maturity Culture

Sukuk is not a highly traded instrument because of hold-to-maturity routine. In sukuk secondary market, investors prefer to buy the sukuk and hold it until maturity rather than trade (Alawi and Al-Quati, 2014:3; El Qorchi, 2005; Cakir and Raei, 2007:4; Tolefat and Asutay, 2013:129; Abdo, 2014:94), because they know that if they sell the sukuk it will be difficult to find another one which has similar quality to replace the one they sold (Bennett and Iqbal, 2011:70; Cox, 2007:39; IFN, 2016; Azzam, 2015; Cosgrave, 2014; Halim, 2012; Harvey and Cosgrave, 2012). The reason of this culture is that given the scarcity of supply, Islamic institutions (particularly Islamic banks) have excess liquidity and lack opportunity to invest money. And thus, sukuk become more attractive investment tool for these Islamic institutions (Zaidi, 2008; Yean, 2009:12; Ayub, 2007:411). For example, about 40 per cent of the issues are taken up by financial institutions (Ariff et al., 2012:214). On the other hand, due to a lack of products in which to invest their money, Islamic financial institutions are finding it increasingly difficult to manage short-term liquidity (Zaidi, 2008). Hence, they invest in sukuk increasingly. Not only Islamic institutions but also conventional ones want to invest in sukuk (Alawi and Al-Quati, 2014:3). In this regard, conventional institutions invest in sukuk and so Islamic institutions have difficulty in finding sukuk to invest (Harvey and Cosgrave, 2012:22).

Graph 2: Investor Base for Sukuks

Source: Reuters (2013:130).

According to Graph 2, major investors of sukuk are large institutions. Sukuk's main investors that include Islamic banks, pension funds and takaful operators are long-term investors. They try to match their funding structures (Ascarya and Yumanita, 2008:403). In conclusion, conventional or Islamic large, long-term institutions need sukuk for investing or diversification, and so they hold sukuk to maturity (Alawi and Al-Quati, 2014:3).

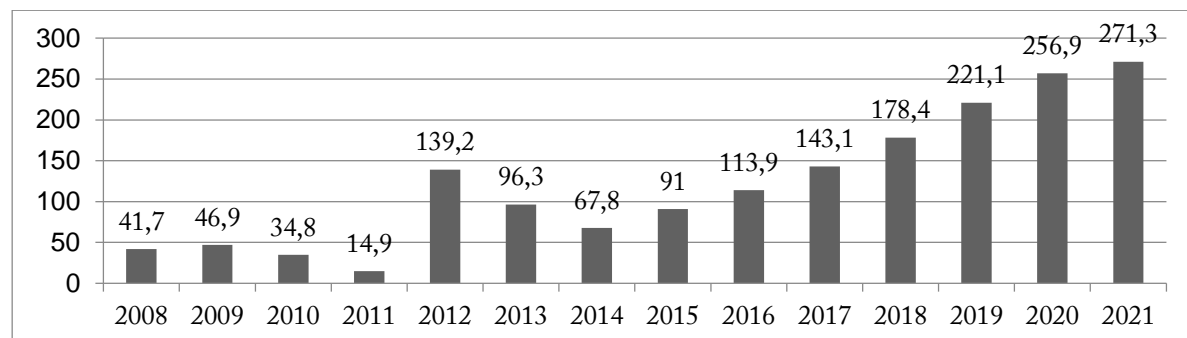
2.3. Scarcity of Supply

Although sukuk issuances have been increasing in recent years, it is not sufficient yet. Because of some challenges in sukuk issuance, sukuk issuers shy away from issuing sukuk. First of the challenges is high issuance costs. Sukuk structures require extensive and costly legal and religious advice, a lot of different skills and resources to make it work (Yean, 2009:12). Hence, it takes a long time to issue sukuk. For example, because of long advice and documentation procedures, recent IFC Al Hilal sukuk took three years to be issued (Nanaeva, 2010:36). On the other hand, sukuk have higher yields than conventional bonds, and so issuers do not want to pay more than conventional bonds. These challenges hinder the potential issuances. For example, Canadian finance ministry spokesperson told that "A new conventional product would likely lead to higher issuance cost. The increased cost would be inconsistent with our objective of rising stable, low-cost funding to meet the government's financial needs." (Reuters, 2014a).

On the other hand, in many countries, there are not favorable legal and tax regulations in order to support sukuk issuance (IFSB, 2016:19). Sukuk have a complex structure, hence it needs ownership and

transfer of assets and a Special Purpose Entity (SPV), etc. Therefore, a restriction on SPV or transfer and ownership of assets hinders issuers from issuing sukuk. For example, in Indonesia, by the Law No. 1 of 2004 Concerning State Treasury, it is restricted to transfer of state assets to third parties (Yean, 2009:6). Furthermore, in many GCC countries there are some problems about SPV and bankruptcy laws (Nazar, 2011). On the other hand, sukuk needs special tax regulations, because issuance and investment in sukuk open a road to a lot of taxes. Although legal, tax and regulatory frameworks of some countries provide for a level playing field between sukuk and conventional bonds, some countries have not adopted sukuk-specific legal and tax regulations yet (Mahmood, 2012; IFSB, 2016:19). Hence, sukuk issuances have remained low for years.

Graph 3: Sukuk Demand Gap (Billion Dollars)

Note: 2017, 2018, 2019, 2020 and 2021 data are projection of Reuters.

Source: Reuters (2016:75).

According to Graph 3, we can see a shortage of supply vis-à-vis sukuk demand. In every year, sukuk demand exceeds supply. For example, in 2008, demand surplus is \$ 41,7 billion, and in 2012 it reached \$ 139,2 billion. Although in 2013 and 2014, sukuk demand surplus started to decline, afterwards it started to increase again. And according to Graph 3, it is not expected that demand surplus will decrease in the near future.

2.4. Lack of Standardization

The lack of standardization is a major impediment to further development of sukuk market (Al-Sayed, 2013:71; CAIA, 2014; Mahmoud, 2016), because the lack of standardization in documentation and Sharia interpretations makes issuance costs of sukuk structures higher than conventional bonds (Al-Sayed, 2013:73; Nanaeva, 2010:35; McAughtry, n.d.; Mohieldin, 2012; Standard and Poor's, 2010:6-7). And so, higher costs make sukuk issuances disadvantageous. Hence, the lack of standardization hinders sukuk supply growth and sukuk market development (Muhammad and Alvi, 2010). On the other hand, the lack of standardization in sukuk increases uncertainty among industry players (Amundi, 2012). Lastly, the lack of standardization in sukuk makes a secondary market of sukuk weak (Papazian, 2008:21; IFSB, 2015:21).

The lack of standardization in documentation and interpretations across jurisdictions makes the secondary market of sukuk sluggish and dull, because structures that are deemed acceptable in one market may not be equally accepted in another jurisdiction. The most frequently cited example of this divergence in interpretation is the difference between structures that are considered tradable in Malaysia and those that can be traded in most Gulf countries (Bennett and Iqbal, 2011:71). In this regard, some Gulf-based Sharia scholars have rejected certain structures used in Asia, a region that has proven to be more flexible in its transactions. For instance, Gulf scholars do not accept the debt based contracts as tradable, and hence transactions involving the purchase and sale of debt contracts in secondary markets are permissible only in Malaysia.

Table 2: Tradability of Sukuk in Different Jurisdictions

Sukuk Type	Tradability
Murabahah	Sukuk are only tradable under Malaysian rules.
Bai Bithamin Al Ajil	Sukuk are only tradable under Malaysian rules
Musharakah	Depending on the underlying asset, these sukuk are tradable. In Malaysia, the underlying asset may be a permissible debt from such as a murabahah receivable.
Wakalah	Depending on the underlying asset, these sukuk are tradable. In Malaysia, the underlying asset may be permissible debt from such as a murabahah receivable.
Ijarah	Sukuk are universally tradable.

Source: Laldin (n.d.); Thomas (2007).

According to Table 2, there are a lot of sukuk types that can be tradable only in Malaysia. Hence, these sukuk types cannot be tradable in other jurisdictions as Gulf countries. This creates market segmentation regarding secondary market of sukuk (Kusuma and Silva, 2014:9). On the other hand, different interpretations related to tradability of sukuk affect the cross-border trading of sukuk negatively (Halim, 2012). Thus, investors try to buy and trade sukuk only in their own jurisdiction (Ahmed, 2007). As a consequence of this problem, sukuk trading cannot achieve a global dimension.

Standardization is the key to the further development of the secondary market of sukuk market (ADB, 2014:43; Jobst et al., 2008:11; Papazian, 2008:222), because greater standardization not only enhances the valuation and efficient pricing of sukuk (Jobst et al., 2008:11) but also increases global trading of sukuk. We expect that greater standardization will make the investors trade sukuk globally.

2.5. Inadequate Trading Platforms

One of the factors hindering secondary market trading is the lack of well- developed and global sukuk trading platforms for active trading (Najeeb et al., 2014). Trading platforms is a key contributory factor in the active secondary market. But, sukuk trading platforms are not well developed in all countries. Hence, investors have some problems about finding adequate trading platforms. On the other hand, trading platforms have their local restrictions. In this regard, there is a lack of standardization in sukuk trading platforms (E&Y, 2012). For example, investors cannot trade debt based sukuk in the trading platforms in GCC countries.

Table 3: Sufficiency of Sukuk Trading Platforms

Category	Dubai	Kuala Lumpur	Riyadh	Doha	London	Manama
Secondary Sukuk Trading Platfors	Adequate	Well Developed	Adequate	Adequate	Adequate	Adequate

Source: Deloitte (2015:17-47).

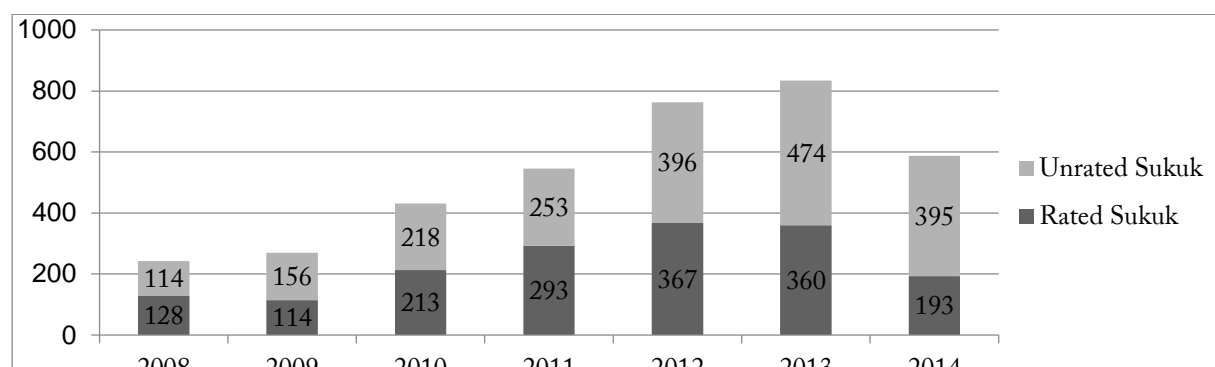
According to Table 3, sukuk trading platforms are adequate in some countries. In Malaysia, the trading platform is well developed. But the problem is that in many countries there is not any well-developed and global trading platform. For example, secondary sukuk market trading platforms in GCC are limited, present only in Bahrain, Dubai and Saudi Arabia (Creek, 2012). On the other hand, even in Malaysia sukuk trading platform has not got a global dimension. Hence, so as to achieve increasing supply and active trading in sukuk, there is a need for well-developed and global trading platforms (Vollmer, 2012; Follak, 2011; Al Maraj, 2005).

2.5. Low Level of Sukuk Rated

Rating is a major need to achieve an active secondary market of sukuk. In this regard, to achieve widespread trading, sukuk will have to be rated by international rating agencies. At present, however, it is difficult to obtain ratings from major international rating agencies (McMillen, 2007:431). On the other hand, high fees of credit rating agencies usually mean that they are too expensive for issuers (ADB, 2014:42). This makes issuers shy from obtaining ratings from global credit rating agencies.

For the purpose of the active secondary market, sukuk must be rated, because investors need better pricing mechanism and baseline information with which to make an investment decision and to trade in the secondary market (Eldred, 2011). In this respect, ratings are a useful tool to price the security for secondary market trading (Rabindranath and Parthapratim, 2010:3). Thus, obtaining rating enables better pricing mechanism for the investors (IFSB, 2016:19). Given that complexity and obscurity of sukuk structures, investors need rated sukuk, because rated sukuk structures give investors some confidence to invest in and trade sukuk (Greene, 2012). On the other hand, the investment policies of most of the institutional investors such as funds require an investment grade rating as a minimum acceptable level for security to be considered for investment (Rabindranath and Parthapratim, 2010:3). Hence, sukuk needs to be rated for the active secondary market. However, only a few sukuk have ratings in sukuk market.

Graph 4: Global Sukuk Historical Trend Breakdown By Rating (2008 YTD-Q3 2014)

Source: Reuters (2014b:77).

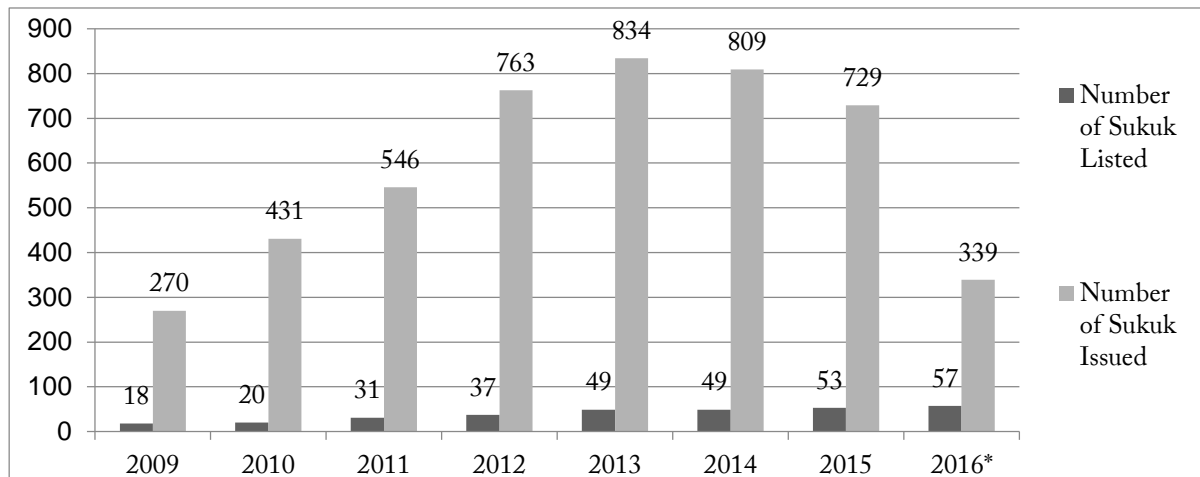
According to Graph 4, nearly half of the sukuk issued is unrated. For example, in 2008 only 128 sukuk issuances are rated by rating agencies and 114 of total sukuk issued are unrated. In 2009, rated sukuk number decreased, but between 2010 and 2012, in parallel with increased sukuk issuance number, rated sukuk number increased significantly. However, between 2010 and 2012, unrated/rated sukuk ratio decreased slightly, and in 2014 the ratio decreased significantly. Graph 4 shows that with regard to sukuk rating, there is not a fertile environment for sukuk trading.

2.6. Low Level of Sukuk Listed

Low level of sukuk listed on global stock exchanges is another reason of weak secondary market of sukuk (Al-Amine, 2012:80). A listing of sukuk gives access to a diverse pool of fixed income investors (ICD, 2016), generates investor demand and facilitate further liquidity and trading (Papazian, 2008:216-217). Listing of sukuk increases visibility of sukuk. Hence, listed sukuk attracts more investors in the secondary market. Namely, many fund managers and other institutional investors are required by mandate to select listed securities for a certain percentage of their holdings (Ali, 2014:85).

Graph 5: Number of Sukuk Listed on London Stock Exchange

Source: Reuters, (2016:27); Statista (2017).

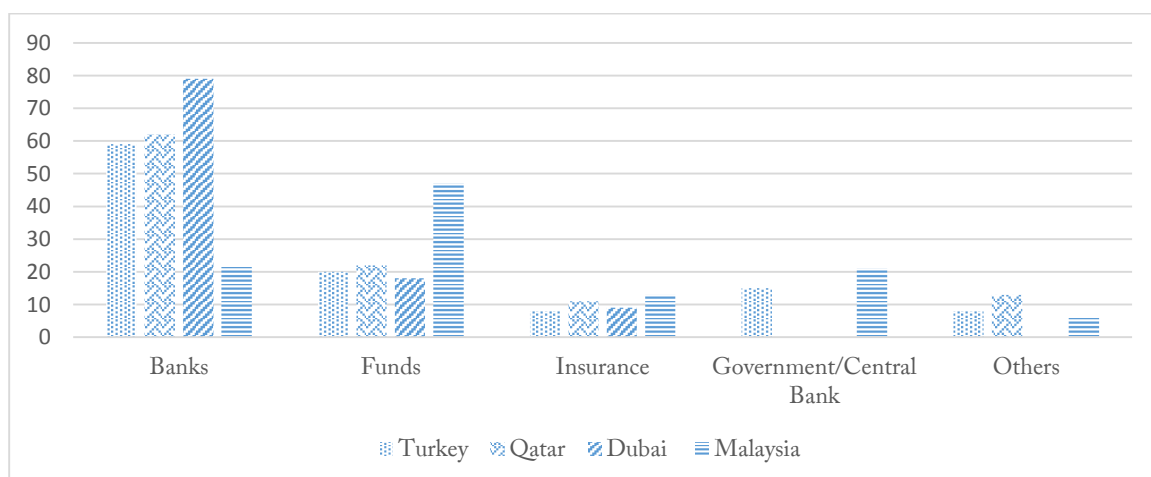
*Number of sukuk issued in 2016 represents Q3-2016 values.

According to Graph 5, only a small number of sukuk issued is listed in London Stock Exchange, a leading and global stock exchange in the world. For example, in 2009 there are 270 sukuk issued but only 18 sukuk listed on London Exchange. In 2009, listed/issued sukuk ratio is 6 percent. In the years that followed, we can see the increasing number of listed sukuk. However, in 2015, listed/issued sukuk ratio is only 7 percent. Graph 5 shows that in order to have an active secondary market of sukuk, more sukuk must be listed on global and standard stock exchanges.

2.7. Inadequate Retail Investors

Institutional investors (mainly Islamic banks) who are prone to buy sukuk and hold to maturity dominate in the primary market. Their appetite for either selling or buying in the secondary market is limited. Institutional investors, mainly Islamic banks have very limited instrument to invest and manage the liquidity. On the other hand, conventional institutional investors want portfolio diversification and hence they want to invest in sukuk too. Given the scarcity of supply of sukuk, these institutional investors do not want to trade sukuk in the secondary market. Therefore, sukuk secondary market volume is very weak.

Graph 6: Investor Base for Selected Sukuk (%)

Source: World Bank (n.d.:11).

According to Graph 6, banks dominate in sukuk primary market. Banks buy more than %50 of issued sukuk in Turkey, Qatar and Dubai. On the other hand, funds and insurance companies buy a substantial part of sukuk primary sales. Central banks and governments buy small part of sukuk. Retail investors (in

other investor on Graph 6) share very limited part of primary sales. There reason behind this result is that in many countries there is not primary sales of sukuk to retail investors.

Table 4: Primary Sales of Sukuk to Retail Investors

Category	Dubai	Kuala Lumpur	Riyadh	Doha	London	Manama
Primary Sales of Sukuk to Retail Investors	Not Available	Well Developed	Not Available	Not Available	Not Available	Adequate

Source: Deloitte (2015).

Similarly, in the world, sukuk is sold to institutional investors only. According to Table 4, many countries do not sell sukuk to retail investors. For example, in Dubai, Doha, and London there is not a primary sale to retail investors. Therefore, generally, in many countries, there is a sale to only institutional investors. As traditional sukuk investors, many institutional investors, especially Islamic banks prefer to hold to maturity structure because of few investment alternatives they have (Schoon, 2011:138). Therefore, sukuk secondary market is weak globally.

2.8. Lack of Global International Islamic Banks

One of the reasons of the weak secondary market is lack of global international Islamic banks. In this regard, there are very few Islamic banks which are bookrunner, lead arranger or market maker, etc. So, it is noticeable that in all international and big sukuk issuances, conventional banks take the role of lead arrangers and book runners of sukuk while Islamic banks provide support to the issuance through distribution in their respective domestic markets (Azzam, 2015). For example, in Islamic industry globally the biggest bookrunner is a conventional bank, HSBC. On the other hand, between 1996 and 2009, there are only two Islamic banks in the top ten lead arrangers. Islamic banks are in the eighth and ninth ranks (Nanaeva, 2010:34). These indicators show the absence of a large global Islamic banks.

Lack of global international Islamic banks and the absence of dedicated traders providing bid/ask prices on a continuous basis is another constraint to deeper secondary sukuk markets (Azzam, 2015). In Reuters (2016:100) survey, it is indicated that two big reasons which are the most sukuk tradability and liquidity setbacks are lack of global international Islamic banks with the same network such as the large multinational financial institutions and lack of dedicated traders that provide tradable prices. So, there is a huge need for large global Islamic banks and dedicated traders.

3. Solution Proposals

The weak secondary market is a big problem to be solved in sukuk market, because sukuk primary and secondary market support each other. Therefore, the development of a secondary market is important and essential to the development of a primary market (Iqbal and Mirakhor, 2011:130). Therefore, solving the problems of the secondary market will develop primary market and this will, in turn, develop the secondary market of sukuk. In this respect, we propose some solutions to secondary market problems below.

3.1. More Sovereign Sukuk

Although the active secondary market is the aim of some governments such as Turkey (Undersecretariat of Treasury, 2016:44), secondary market of sukuk is still very weak and sluggish. One of the reasons of weak secondary market is lack of sufficient sukuk supply. On the other hand, weak secondary market has a lot of negative consequences such as sukuk price distortion and high yields over conventional bonds. Because of these negative consequences, issuers can shy away from sukuk market. Hence, reasons and consequences of weak secondary market can get into a vicious circle (Ulusoy and Ela, 2016:63). In order to break this vicious circle sukuk market need more sukuk issuance. In this regard, sovereign issuers should open the sukuk door for conventional issuers. Only sovereign issuances can generate benchmark yield for conventional issuances. If governments issue more types of sukuk, conventional issuers can use the benchmark yield and issue sukuk more easily. But, in practice, many governments have no regulation (tax, leasing, etc.) about sukuk offering. Hence, many governments cannot issue sukuk other than ijarah

sukuk. For example, in Turkey tax regulations is related to *ijarah* sukuk and although legislations allow issuing other types of sukuk, tax legislations do not give support to other types of sukuk. On the other hand, some countries do not have legislation that allows issuing sukuk. For example, Jordan's leasing law indicates that the sale and leaseback structure, which is a commonly used *ijarah*, is not allowed (ICD, 2017). In order to increase the volume of sukuk supply, governments should issue more and various types of sukuk. If so, not only the sovereign issuance but also the conventional one will increase substantially, because as more sukuk are issued, investors may be tempted to trade sukuk so as to generate greater returns on capital invested and to create liquidity (Lovells, 2014:8). In this regard, as more issues come to market there will be different opportunities for investors to choose from, and the culture of buy and hold will fade out soon (Al-Amine, 2012:80).

Although sovereign sukuk issuances creates benchmarks for conventional issues some challenges in sukuk market must be took on. One of the challenges which cause low sukuk issuance rate is high issuance cost. As a complex and Sharia compliant instrument sukuk must be evaluated by the Sharia boards. Given that two different boards can evaluate sukuk in a different way and this may cause extra costs, a central Sharia board in countries which have Islamic finance service may be a solution to high Sharia related costs and different opinions of different Sharia boards.

3.2. Standardization

Standardization in sukuk and sukuk trading platforms is a big necessity so as to reach an active secondary market. But, the lack of standardization in documentation and sukuk structures affects global sukuk trading negatively. Because of lack of standardization in sukuk market, some types of sukuk can be traded only in Malaysia. For example, *murabaha* sukuk and *Bai Bithamin Al Ajil* sukuk are only tradable in Malaysia (Thomas, 2007). In this regard, different interpretations on Sharia allowance of sukuk create segmentation in markets (Kusuma and Silva, 2014:9). As the sukuk investors are confused about which sukuk structure is Sharia compliant (Rohmatunnisa, 2008:2), they try to buy and trade sukuk in their local markets (Ahmed, 2007). On the other hand, sukuk trading platforms are not adequate and standardized. In this regard, standardization in sukuk and sukuk trading platforms can make secondary market of sukuk very active.

Standardization in sukuk market can be ensured by strong regulatory institutions which have an impact upon countries. In practice there are many regulatory institutions such as Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions (AAOIFI) but not all countries which have Islamic finance services adopt AAOFI standards (Hamdan, 2010). Hence, it is an urgent need to exchange ideas in Islamic countries to standardize the rules. Lastly, constitution of a central Regulatory Institution may be a solution to standardization problem in secondary market practice.

3.3. More Rated and Listed Sukuk

Number of rated and listed sukuk is very low although issuance of sukuk has been increasing recently. The reason of scarcity of rated and listed sukuk is that some issuers can be seen secure by investors. On the other hand, some countries do not consider rating and listing of sukuk necessary. For example, Malaysia revised the guidelines of sukuk. One of the main revision is the transferability and tradability of unrated sukuk (Saleh, 2014). Therefore, sukuk rating and the listing level are very low although listing and rating of sukuk help secondary market of sukuk. In order to increase the level of sukuk traded in the secondary market, more sukuk should be rated and listed.

3.4. More Issuance to Retail Investors

Globally, sukuk is sold to institutional investors who hold sukuk to maturity. As a result, the level of activity in the secondary market is low, which, in turn, reduces liquidity and also increases transaction costs by way of high bid-ask prices. The problem can be overcome by developing a market for retail investors (Iqbal and Mirakhor, 2011:201; Cizacka, 2011:172). Therefore, sukuk should be sold to retail investors too.

3.5. Global International Islamic Banks

There is a huge need for global Islamic banks to achieve an active secondary market of sukuk. In this respect, Islamic banks need to have a professional staff and to expand their experience in the secondary market of sukuk. Bambang Brodjonegoro, Indonesia's finance minister, recently said that the establishment of a new Islamic infrastructure bank – between Saudi Arabia, Turkey, Indonesia and the IDB – will be able to support the secondary market (IFN, 2016).

Apart from these, structural changes need to be introduced- for example, market makers need to be appointed to create liquidity. Another alternative would be to have quotes at which market makers would buy an issue; this information should be posted by specially appointed brokers and dealers (Ariff vd., 2012:214).

3.6. More Well-Known Sukuk

Sukuk as a new and complex instrument is not well known by the investors yet. Lack of awareness about sukuk and its benefits deters potential issuers from issuing sukuk (Deloitte, n.d.:17). On the other hand, sukuk must be more transparent and must be in different platforms which supply information about sukuk prices etc. such as Bloomberg and Reuters platforms. In doing so, sukuk may be more popular in retail and institutional investors. High awareness of sukuk can also attract more issuers from Europe and Asia. Hence, awareness of sukuk can help to get out of vicious circle in secondary market of sukuk. On the other hand, governments must support secondary market by using different methods. For example, primary dealer system for sukuk is an urgent need to solve illiquidity problem of sukuk secondary market.

Conclusion

Sukuk is a very useful instrument for issuers and investors. Sukuk can be used for portfolio or fund resource diversification and liquidity management. On the other hand, given that Islamic finance methods are very limited, sukuk is a big change for Islamic institutions. However, in order to take the advantages of sukuk, the primary and secondary market of sukuk must be very active. But, in reality, sukuk secondary market is very weak and sluggish, so weak secondary market hinders the growth of sukuk market completely. In this regard, secondary market of sukuk must be developed.

Secondary market of sukuk is weak because of the scarcity of sukuk supply, hold-to-maturity culture, Sharia restrictions, lack of standardization, inadequate trading platforms, low level of sukuk rated and listed, lack of primary sales of sukuk to retail investors and lack of large and global Islamic banking institutions. These sukuk problems hinder the growth of the secondary market of sukuk and so, it cannot be benefited from sukuk entirely.

In order to benefit from sukuk, we proposed some solutions. These are more sovereign sukuk and more standardization, more rated and listed sukuk, more issuance to retail investors and more global and large Islamic banks.

If the proposals we recommend can be put into practice, investors and issuers of sukuk can take advantages of sukuk extensively. For example, with the active secondary market, sukuk cost (coupon rate for example) can decrease, and so the issuance of sukuk can increase, and Islamic institutions can use sukuk more for liquidity management and fund raising. In this regard, in order to develop sukuk market and Islamic finance in general, the problems of sukuk market must be resolved.

References

- Abdo, Alaa (2014), "A Critical Review of the Sukuk Market. A Qualitative Study to Identify Current Risks and Opportunities", Dublin Business School Master Thesis.
- ADB, (Asian Development Bank) (2014) Asia Bond Monitor March 2014, <https://www.adb.org/sites/default/files/publication/31219/asia-bond-monitor-march2014.pdf> , 15.09.2015.
- Afshar, Tahmoures A. (2013), "Compare and Contrast Sukuk (Islamic Bonds) with Conventional Bonds, Are They Compatible?", *The Journal of Global Business Management*, Vol9, No.1, pp. 44-52.
- Ahmed, Elwaleed (2007), Standardization a Must for Universal Acceptance, <http://standardizationsukuk.blogspot.com.tr/> 20.09.2015.
- Alawi, Abdullah ve Al-Quati Saleh (2014), Sukuk: The Sharia Fixed Income Alternative Strategy. Aljazira Capital Strategy Report. http://www.aljaziracapital.com.sa/report_file/ess/SPE-171.pdf, 23.06.2016.
- Ali, Hamed (2014), Market Opinion. To List or not to List?, <http://thomsonreuters.com>, 10.09.2016.
- Al-Amine, M. A. M. (2012), *Global Sukuk and Islamic Securitization Market*. Financial Engineering and Product Innovation, Brill NV, Boston.
- Al Elsheikh, Abdullah Abdullatef A. and Joseph Tanega (2011), "Sukuk Structure and its Regulatory Environment in the Kingdom of Saudi Arabia", *Law and Financial Markets Review*, Vol.5, No.3, pp. 183-200.
- Al Maraj, Rasheed (2005), Keynote Speech. International Islamic Financial Markets Conference. <http://www.cbb.gov.bh/page-p-international-islamic-financial-markets-conference.htm>, 30.10.2016.
- Al –Sayed, O. (2013), "Sukuk Risk: Analysis and Management", *European Journal of Applied Social Sciences Research*, Vol.1, No.3, pp. 67-76.
- Amundi (2012), Everything You Want to Know about Sukuk but Are Afraid to Ask, Available at: <https://www.amundi.com>, 30.10.2016.
- Ariff, Mohamed; Munawar Iqbal and Shamsheer Mohamad (2012), "Prospects and Challenges of Developing Sukuk Islamic Debt markets around the World", *The Islamic Debt Market for Sukuk Securities*, Editors: Mohamed Ariff, Munawar Iqbal ve Shamsheer Mohamad, Edward Elgar, USA.
- Ascarya Ascarya and Diana Yumanita (2008), "Comparing the Development of Islamic Financial/Bond Markets in Malaysia and Indonesia", *Islamic Capital Markets Products, Regulation & Development*, Editor: Salman Syed Ali, Islamic Development Bank Publishing, Saudi Arabia.
- Ayub, M. (2007), *Understanding Islamic Finance*, John Wiley&Sons Ltd., England.
- Azzam, H. T. (2015), *The Emerging Middle East Financial Market*, IN, Bloomington.
- Bennett, Michael and Zamir Iqbal (2011), "The Role of Sukuk in Meeting Global Development Challenges", *Global Growth, Opportunities and Challenges in the Sukuk Market*, Editor: Sohail Jaffer, Euromoney Books, United Kingdom.
- Cakir, Selim ve Raei, Faezeh (2007), "Sukuk vs. Eurobonds: Is There a Difference in Value-at-Risk", IMF Working Paper, No. WP/07/237.
- CAIA (2014), Money Markets: The Cure to What Ails The Sukuk Space, <http://www.allaboutalpha.com/blog/2014/12/22/money-markets-the-cure-to-what-ails-the-sukuk-space/>, 25.10.2016.
- Cizakca, M. (2011), *Islamic Capitalism and Finance. Origins, Evolution and Future*, Edward Elgar Publishing Limited, UK.

- Cosgrave, Barry (2014), Liquidity Management in Islamic Finance: Opportunities and Challenges. <http://www.shearman.com/~/media/Files/NewsInsights/Publications/2014/11/Liquidity-management-in-Islamic-Finance-Cosgrave-112614.pdf>, 10.12.2015.
- Cox, Stella (2007), "The Role of the Sukuk Managing Liwuidity Issues, . New Horizon, Vol.163, pp. 38-39.
- Creek, Korangi (2012), Sukuk's Global Reach, <http://www.dawn.com/news/738345>, 01.02.2016.
- Deloitte (2015), Develoing Dubai's Debt Market to Promote Investment and Growth, https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/xs/Documents/finance/me_fa_dubai-economic-council-2015.PDF, 02.02.2016.
- Deloitte (n.d.), Corporate Sukuk in Europe Alternative Financing for Investment Projects, <https://www2.deloitte.com/ly/en/pages/financial-services/articles/corporate-sukuk-in-europe.html>, 08.09.2017.
- Eldred, Buck (2011), Islamic Liquidity and Secondary Markets, <http://www.eurekahedge.com>, 29.07.2016.
- El Qorchi, Mohammed (2005), Islamic Finance Gears Up. Finance and Development, Vol.42, No.4).
- E&Y, (Ernst & Young) (2012), Global Demand for Sukuk to Reach US\$900bn by 2017. http://www.ey.com/NN/en/Home/PR_EY--Global-demand-for-Sukuk-to-reach-US-900bn-by-2017, 25.09.2015.
- Follak, Peter Klaus (2011), "Property Finance Based on Sukuk and Conventional Covered Bonds – Requirements for Establishing a Liquid Market: A Comparative Study", 8th International Conference on Islamic Economics and Finance, Doha, Qatar.
- Grene, Sophia (2012), The Sukuk Wave 'is Going to Get Bigger, <https://www.ft.com/content/7d34252e-f289-11e1-86e0-00144feabdc0>, 10.10.2015.
- Halim, Nazneen (2012), Secondary Market Stalemate?, <http://www.islamicfinancenews.com/company-keywords/vinson-elkins-0>, 21.09.2015.
- Hamdan, Sara (2010), International Borrowers Take to Islamic Bond Market, http://www.nytimes.com/2010/10/28/business/global/28iht-sukuk.html?_r=0, 01.02.2018.
- Harvey, Dominic and Barry Cosgrave (2012), Liquidity and Secondary Markets in Islamic Finance, <http://www.velaw.com/uploadedFiles/VESite/Resources/LiquiditySecondaryMarketsIslamicFinanceHarveyCosgraveJuly%202012.pdf>, 12.10.2015.
- ICD, (Islamic Cooperation for the Development of the Private Sector)(2016), London Stock Exchange Today Welcomes ICD, <http://www.icd-ps.org/en/newsmedia/newsdetail/London-Stock-Exchange-today-welcomes-ICD-153>, 10.06.2017.
- ICD, (Islamic Cooperation for the Development of the Private Sector) (2017), Jordan's Groundbreaking Sovereign Sukuk Bags Global Award, <http://www.icd-ps.org/en/newsmedia/newsdetail/JORDAN%E2%80%99S-GROUNDBREAKING-SOVEREIGN-SUKUK-BAGS-GLOBAL-AWARD-1167>, 10.06.2017.
- IFN, (Islamic Finance News) (2016), Could Infrastructure Projects be the Key to Developing the Secondary Markets?, <http://islamicfinancenews.com/analysis-sector>, 09.08.2017.
- IFSB, (Islamic Financial Services Board) (2016), Islamic Financial Services Industry Stability Report 2016, Islamic Financial Services Board Malaysia Publishing, Malaysia.
- IFSB, (Islamic Financial Services Board) (2015), Islamic Financial Services Industry Stability Report 2015, Islamic Financial Services Board Malaysia Publishing, Malaysia.
- Iqbal, Zamir ve Abbas Mirakhor (2011), An Introduction to Islamic Finance. Theory and Practice. 2st Edition, Wiley Finance, Singapore.
- ISRA, (International Shari'ah Research Academy for Islamic Finance) (2014), Quarterly Sukuk Review, Q1, <http://ifikr.isra.my/documents/10180/16168/Q1%20April%202014.pdf>, 18.06.2017.

- Jobst, Andreas, Kunzel, Peter Kunzel, Paul Mills and Amadou Sy (2008), "Islamic Bond Issuance – What Sovereign Debt Managers Need to Know", IMF Policy Discussion Paper, Issue PDP /08/3.
- Laldin, Mohamad Akram (n.d.), Shariah Challenges in Sukuk. <http://www.sukuksummit.co.uk/images/presentations/Prof-Dr-Mohamad-Akram-Laldin.pdf>, 09.05.2017.
- Khartoum Stock Exchange (2015), Twenty-One Annual Report 2015. <http://www.kse.com.sd/UserFiles/File/englishreport2015.pdf>, 28.11.2016.
- Kusuma, Ketut Ariadi and Anderson Caputo Silva (2014), "The Sukuk Markets. A Proposed Approach for Development", World Bank Policy Research Working Paper, Issue WPS7133.
- Linklaters (2012), Shari'a-Compliant Securities (Sukuk). www.linklaters.com/, 10.08.2015.
- Lovells (2014), Shariah, Sukuk & Securitisation, Client Note. <http://www.yasaar.org/pubs/20177%20Islamic%20finance%20client%20note1.pdf> (30.06.2016), 11.08.2015.
- Mahmood, Nik Ramlah (2012), Outlook and Way Forward for Malaysian Sukuk Market, Keynote Speech, <http://www.mondovisione.com/media-and-resources/news/outlook-and-way-forward-for-malaysian-sukuk-market-keynote-address-by-y-bhg/>, 20.10.2016.
- Mahmoud, Mai (2016), "Gulf Islamic Finance in a Time of Austerity", The Arab Gulf States Institute in Washington Issue Paper, Issue 5.
- McAughtry, L., (n.d.), "Matching the Mainstream: Consistency is Key", Islamic Finance News, Vol. 13, No.24.
- McMillen, Michael J.T. (2007), "Contractual Enforceability Issues: Sukuk and Capital Markets Development", Chicago Journal of International Law, Vol.7, No.2, pp. 427-467.
- Mohieldin, Mahmoud (2012), Global Financial Stability- The Role of Islamic Finance, <http://www.inceif.org/download/GIFF/Keynote.pdf>, 12.10.2016.
- Muhammad, Ahmed Rufai and Ijlal Ahmed Alvi (2010), The Need for Shariah Standardisation in Sukuk Issuance, <http://www.zawya.com/story/ZAWYA20100804070100/>, 10.12.2016.
- Najeeb, Syed Faiq, Obiyathulla Bacha and Mansur Masih (2014), "Does a Held-to-maturity Strategy Impede Effective Portfolio Diversification for Islamic Bond (Sukuk) Portfolios? A Multi-scale Continuous Wavelet Correlation Analysis., MPRA Paper, No.56956.
- Nanaeva, Zhamal K. (2010), "How Risky Sukuk Are: Comparative Analysis of Risks Associated with Sukuk and Conventional Bonds", The British University in Dubai Faculty of Business Master Thesis.
- Nazar, Jhordy Kashoogie (2011), "Regulatory and Financial Implication of Sukuk's Legal Challenges for Sustainable Sukuk Development in Islamic Capital Market", 8th international Conference on Islamic economics and finance, Center for Islamic economics and finance, Qatar faculty of Islamic Studies, Qatar Foundation, Qatar.
- Omar, M. A., M. Abduh and R. Sukmana (2013), Fundamentals of Islamic Money and Capital Markets, John Wiley&Sons Ltd, Singapore.
- Papazian, Armen V. (2008), "Standardization and Authenticity in the Global Sukuk Market", Islamic Finance Innovation and Authenticity Editor: S. Nazim Ali, Harvard Law School, Cambridge.
- Rabindranath, Vijay and Parthapratim Gupta (2010), An Overview- Sukuk Market in Saudi Arabia. Watheeqa Capital Company, <http://documents.mx/documents/sukuk-market-in-saudi-arabia.html>, 10.10.2016.
- Reuters (2013), Sukuk Perceptions and Forecast Study 2014, <http://thomsonreuters.com>, 10.09.2016.

- Reuters (2014a), Islamic Finance Looks to Shake off Sukuk Pricing Hitch, <http://www.w.reuters.com/article/islamic-finance-sukuk-idUSL6N0O60TQ20140522>, 10.09.2016.
- Reuters (2014b), Sukuk Perceptions & Forecast 2015, <http://thomsonreuters.com>, [İndirme 10.09.2016.
- Reuters (2016), Sukuk Perceptions & Forecast Study 2017. <http://thomsonreuters.com>, 10.09.2016.
- Rohmatunnisa, Dinna (2008), "Design of İjarah Sukuk", The University of Nottingham Department of Finance and Investment Master Thesis.
- Saleh, Azleen Mohammed (2014), Malaysia: A New Sustainable Sukuk. <http://www.iflr.com/Article/3383576/Malaysia-A-new-sustainable-sukuk.html>, 23.08.2016.
- Schoon, Natalie (2011), Islamic Asset Management: An Asset Class on its Own?. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Standard & Poor's, (2010), Sukuk Issuance is up and Running, but will the Climb Continue A Pace?, http://www.leaders.com.tn/uploads/FCK_files/file/SukukIssuanceIsUpAndRunningButWillTheClimbContinueApace.pdf, 10.12.2016.
- Statista (2017), <https://www.statista.com/statistics/324366/sukuk-issues-uk-london-stock-exchange/>
- Thomas, Abdulkader (2007), Malaysia's Importance to The sukuk market: March 2007 Report, <http://iimm.bnm.gov.my>, 06.08.2016.
- Tolefat, A. K. and M. Asutay (2013), Takaful Investment Portfolios. A Study of the Composition of Takaful Funds in the GCC and Malaysia. Wiley Finance Series, Singapore.
- Ulusoy, Ahmet and Ela, Mehmet (2016), Sukukun İkinci El Piyasa Sorunu. Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, C.8 S.1, ss. 55-70.
- Undersecretariat of Treasury (2016), Turkey Participation (Islamic) Finance Country Report. https://www.hazine.gov.tr/File/?path=ROOT%2F1%2FDocuments%2FSayfalar%2FTR_Participation_Finance.pdf, 10.05.2017.
- Vollmer, Sabine (2012), Interested in Buying Sukuk?, <http://www.cgma.org/magazine/news/pages/20126503.aspx?TestCookiesEnabled=redirect>, 25.12.2016.
- World Bank (t.y.), Integrating Islamic Finance into Global Finance Draft Note for the G20, <https://g20.org/wp-content/uploads/2015/09/IMF-WBG-Note-on-Integrating-Islamic-Finance-into-Global-Finance.docx>, 07.07.2016.
- Yean, Tan Wan (2009), Sukuk: Issues and the Way Forward, <https://www.assaif.org>, 10.12.2016.
- Zin, Mohamad Zaid Mohd, Ahamad Asmadi Sakat, Nurfahimatul Azlina Ahmad, Mohd Roslan Nor Mohd, Azri Bhari, Saurdi Ishak and Mohd Sapawi Jamain (2011), "The Effectiveness of Sukuk in Islamic Finance Market", Australian Journal of Basic and Applied Sciences, Vol.5, No.12, pp. 472-478.
- Zaidi, Jamal Abbas (2008), Overcoming Barriers to Liquidity; Commoditization, Sukuk Promoting issuance and a Secondary Market. Islamic Finance and Investment World Europe 2007, [http://www.kantakji.com/sukuk-and-investments-funds/overcoming-barriers-to-liquidity-commoditization,-sukuk,-promoting-issuance-and-a-secondary-market-\(1\).aspx](http://www.kantakji.com/sukuk-and-investments-funds/overcoming-barriers-to-liquidity-commoditization,-sukuk,-promoting-issuance-and-a-secondary-market-(1).aspx), 10.11.2016.

An Islamic Approach To Consumption Theory***Serkan DİLEK***Asst. Prof. Dr.; Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty; Department of Economics;
serkan.dilek@gmail.com***Orhan KÜÇÜK***Prof. Dr; Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty; Department of International Trade and Logistics;
orhank@kastamonu.edu.tr***Sefa İŞİK***Res. Asst; Kastamonu University, Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty; Department of Economics;
sefaistik@kastamonu.edu.tr***Fatih ÇAKMAK***Res. Asst; Kastamonu University, Kastamonu University, Economics and Administrative Sciences Faculty; Department of Business
Administration, fcakmak@kastamonu.edu.tr*

Doi: 10.32957/ijisef.452581

Article Info:*Received 02.04.2018**Accepted 25.07.2018***ABSTRACT****Keywords:***Islamic Economy,
Indifference Circles,
Consumption Theory, Bliss
Point***JEL Classification Codes:***D11, D14*

Western originated economic theory suggests that homo economicus individuals have unlimited needs and they are insatiable. In ordinal utility theorem as human consume more they will capture higher total utility. There is no limit in consuming goods or services for rational individuals except their budgets. However, in reality if individuals consume more than optimal level they will suffer. Holy Quran and Islamic rules advises households to use only necessary amount of goods. Individuals should spend for necessary amount of goods. The rest of their budget should be spent in the way of ALLAH. Indifference curve approach can't explain the situation in which individuals consume excess amount of goods. Zakat and institution alms are not located in western originated economic theory. In this study we use new tools to explain individuals will suffer from excess amount of consumption. Bliss point and indifference circles are used in our approach and by the help of these tools we can explain Zakat and institution alms. So this will contribute to develop Islamic economic theory.

Introduction

Economic theory is affected from the philosophy of Europe because it is developed by the contributions of European or American originated economists. Homo-economic individual is located in the center of economic theory. According to economic theory, as individual considers about his/her benefit this will also increase the benefit of society. The more Homo-economic individual consume, the more total utility will be obtained. The consumption of goods and the benefit to be obtained by rational individual are examined by the approach of the indifference curves. As the indifference curves shift to the right the individual gains more benefit. In other words as people increase the amount of goods they consume their wealth will be increased (Hatırlı, 2014:141; Ünsal, 2012:174). However, if every individual consumes more than a certain amount, they will suffer from it, the benefit will decrease. Ordinal utility theory can not explain the decrease in total utility.

It is also forbidden to waste as much as stinginess in Islamic religion. Individual must consume as much as he needs and should avoid luxury consumption (Chapra, 2002:141). The rest should be given as Zakat (one of the five pillars of Islam) and/or shared with the surrounding individuals (relatives, neighbors etc.) so that they can benefit from sharing according to Islamic religion. Muslims must spend as much as their needs and share as much as they can; should not sleep when his neighbor is hungry. This behavior is not compatible with the characteristics of Homo-economic. In Islamic economics, Homo-Islamic individual who obeys the rules of Islam is assumed (Dilek et.al, 2017). Homo-Islamic individual intend to maximize total utility of society instead of his/her utility. Tabakoğlu (2013:293) argues that capitalism, that is, western-originated economic theory, has an unlimited human type of consumption ambition. In the study of Dilek (2016), the consumption balance of the individuals with a bliss point was handled by the approach of the indifference circles.

In our study we develop the study of Dilek (2016) and try to establish mathematical basis. By this way, we will try to contribute to the development of the theory Islamic economy by eliminating the lack of Islamic institutions such as zakat and charity in the analysis of indifference curves. In first section we aim at understanding consumer preferences of homo-Islamic individual. Then we construct a new consumption model by using new tools such as indifference circles and bliss point.

1. Consumer Preferences

Rational consumers have to choose goods and consumption amounts of these goods. In this section we will consider the preferences of consumers among these options.

Assumption 1.1: Consumers are rational such as in consumption theory of western originated economics. However, they are behaving harmonious to the two primary sources of Islam, Qur'an and Sunnah. They are behaving harmonious to the rules of Islam. Consumers make decisions in a way that they will maximize their utility.

“It is He Who produceth gardens, with trellises and without, and dates, and tilth with produce of all kinds, and olives and pomegranates, similar (in kind) and different (in variety): eat of their fruit in their season, but render the dues that are proper on the day that the harvest is gathered. But waste not by excess: for Allah loveth not the wasters.” (Al Ana'am, 141).

Rationality of Muslim consumers are some different from rationality of Homo Economicus. Because Muslim consumers have two goals which are maximization of both their own total utility and society's utility. Homo-economic cares about only his/her utility (Kahf, 1988:39). Islam is not against the rational behavior of people for their own profit (Zaim, 1992:53). However, after Muslim aims maximization of his/her utility they care about the utility of neighbors and his/her environment. The famous hadith of Prophet Mohammad says that “A man is not a believer who fills his stomach while his neighbor is hungry”. Man will get reward of his action about his utility in the world and about environments utility in the hereafter (Chapra, 2002:105-106; Kahf, 1988:40). So, rational consumer both works for the world and hereafter. In the first step rational consumers try to maximize their own utility and get reward in the world. In the second step they care about the utility of environment and by this way they try to get reward in hereafter.

Assumption 1.2: Consumers meet two kinds of goods such as X and Y. Different amount of consumption of these goods are shown with good bundles such as $z_i=(X_i, Y_i)$. All good bundles are elements of $Z=\{z_1, z_2, z_3, \dots, z_n\}$ set that has n number of elements. Mathematically we can show it by $\sum z_i \in Z$. The possible values of X and Y goods can take possible numbers that are elements of X^+ and Y^+ . So it will be $x_i \in X^+$ and $y_i \in Y^+$. The amounts of goods can not take negative numbers. Because of this reason for every value of $x_i \in X^+$ and $y_i \in Y^+$, it will be $x_i \geq 0$ and $y_i \geq 0$. Thus, we assume that X and Y goods are not luxury goods but they are goods which meet needs of individuals. Islam condemns individuals who waste their money on luxury goods (Mevdudi, 2014:111; Zaim, 1992:70).

“O Children of Adam! wear your beautiful apparel at every time and place of prayer: eat and drink: But waste not by excess, for Allah loveth not the wasters.” (Al-Araf, 31).

Also contrary to western originated economic theory (Ebusuud, 1983:13-14) we assume that All goods are Halal. For example; we are not studying about wine, pork, cigarettes.

Definition 1.1 (Preference relation): Consumer uses preference relation during benchmarking which good bundle is beneficial for him/her. If z_i good bundle is more beneficial than good bundle z_j then we can show it by $z_i > z_j$. In this situation consumer will prefer z_i good bundle but not prefer z_j good bundle. We call this as preference relation. Preference Relation can be strong or weak. If z_i good bundle is strictly better than good bundle z_j then we will call this relation as strong relation. But if z_i good bundle is at least as good as bundle z_j then there will be weak relation and we show this situation as $z_i \geq z_j$. Sometimes consumers can not prefer any of bundles to another. Both good bundles are equal for consumers and this will be shown as $z_i \approx z_j$.

Definition 1.2: Preference relations should possess completeness and transitivity because consumers are rational. As we mention before, consumers try to maximize their own utility, profit in first step.

Completeness: For rational consumer $z_i > z_j$ or $z_j > z_i$ or $z_i \approx z_j$ is valid. There is no other choice. Consumer will chose best good bundle for him/her.

Transitivity: We assume that we have 3 different good bundles such as $z_i \in Z$, $z_j \in Z$ ve $z_k \in Z$. If $z_i \geq z_j$ and $z_j \geq z_k$ is valid for rational consumer then it should be $z_i \geq z_k$. Similar to this if $z_i \approx z_j$ and $z_j \approx z_k$ is valid then it should be $z_i \approx z_k$.

Definition 1.3: The function which represents preference relation is called as utility function. If $z_i \geq z_j$ is true then the function which represents $U(z_i) \geq U(z_j)$ is called as utility function.

2. Bliss Point

In the first section we investigated how rational consumers can chose best good bundle for them. In this section we will focus on their goal. Mathematical definitions will be done and searched that was studied by Dilek (2016).

Assumption 1.2: There is always best good bundle for consumer such as $z_i = (X_i, Y_i)$. In other words for every $z_j \in Z$, we always have z_i that possess $z_i \geq z_j$ and $U(z_i) \geq U(z_j)$. Shortly, consumer will maximize his utility by consuming X_i amount of good X and Y_i amount of good Y. We call the point $z_i = (X_i, Y_i)$ as bliss point.

In reality, bliss point is an equilibrium that provides wealth by mechanisms which satisfies needs and prevents waste in the study of Orman et.al (1987:33). In Islamic economics, consumers should not neither waste by excess nor scrimp (Mevdudi, 2014:111). Bliss point is a subjective concept. It can vary from person to person. Bliss point of a person who likes much good X according to good Y is different from others. Bliss point of rich person is different from the bliss point of poor person. Armağan (2005:134) revealed that the wealth of the rich and that of the poor are different from each other. There are many subjective reasons that effect bliss point.

Proposition 1.1: If there exists $z_j \in Z$ and $z_k \in Z$ good bundles such as $|z_j - z_i| = |z_k - z_i|$ when z_i is bliss point then z_j and z_k good bundles are equally beneficial for consumers and $z_j \approx z_k$ relation is valid. $U(z_j) = U(z_k)$ equality is valid. As consumption amounts approaches z_i bliss point the utility of consumer increases. The amount of consumption which is at equal distances to bliss point provides equal benefit to consumers. Though one of the good bundles can contain more goods than other bundles, this is not

important for consumer. The only important thing is proximity to bliss point, not the quantity of goods it contains. Therefore, for the rational consumer, the goal is to reach the closest bundle to bliss point, to reach as close as possible to the bliss point.

3. Indifference Circles

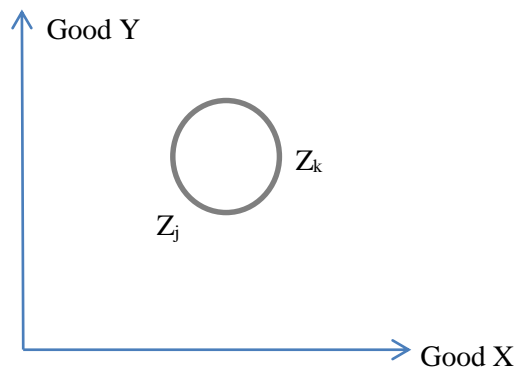
For rational consumers the first priority is to reach the bliss point. But what happens if consumers can not consume as much as the goods contained by bliss point? In this case what can be said about the utility of the consumer? We will give answer to the questions by using indifference circles.

Definition 1.4: The points which are at equal distance to bliss point will be on the same circle. All points on the circle are about a radius to the bliss point. This circle is called as indifference circles. Therefore, every point on these circles includes goods that benefit consumers equally. Consumers will not choose any of these good bundles to another. The circle which has z_i center and radius r is denoted by $C_i(z_i, r)$.

This indifference $C_i(z_i, r)$ circle is represented by $r^2 = (X - X_i)^2 + (Y - Y_i)^2$ in mathematical form. It is possible to show this circle in the form of $Y = Y_i + \sqrt{r^2 - (X - X_i)^2}$. As the radius increases, the distance of points on the circle to the bliss point increases. So the benefit of consumer is reduced.

Axiom 1.1: If $z_j \in C_i(z_i, r)$ and $z_k \in C_i(z_i, r)$ then $U(z_j) = U(z_k)$. This is the difference of our approach from indifference curve analysis. According to indifference curve analysis as consumer uses more, good consumer gets higher utility. However, in our analysis the important thing is the proximity to bliss point. Z_j good bundle can include higher amount of both good X and good Y than z_k . But distance to bliss point of both good bundles z_j and z_k is equal and therefore $U(z_j) = U(z_k)$ equality will be provided. We can see bliss point in Graph 1.

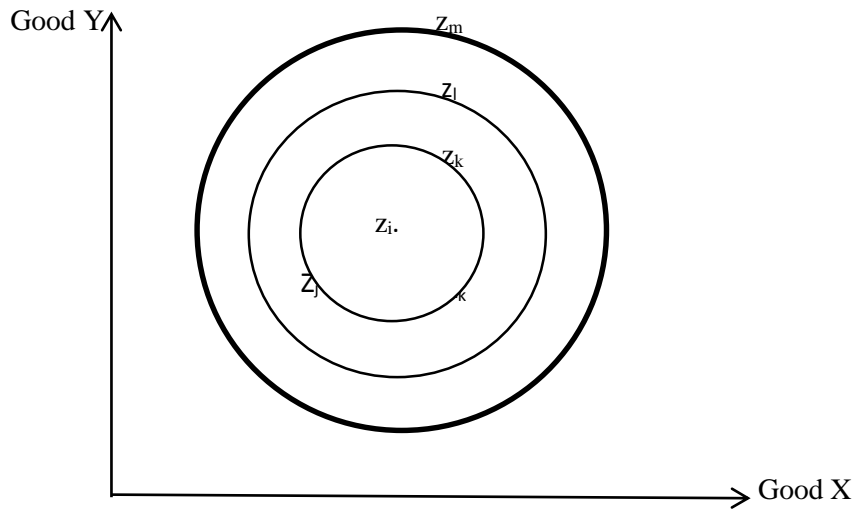
Graph 1. Bliss Point and Indifference Curve.

In Graph 1 we can see indifference circle $C_i(z_i, r)$. There exist good bundles of z_j and z_k . Mathematically, $z_j \in C_i(z_i, r)$ and $z_k \in C_i(z_i, r)$ is valid. It can be seen that the position of good bundle z_k is higher than that of good bundle z_j . This means that z_k good bundle contains higher amount of good X and good Y according to good bundle z_j . In other words, it is $x_k > x_j$ and $y_k > y_j$. According to the indifference curves approach, z_k good bundle is more preferable than z_j good bundle for consumer. However, in difference curve approach two good bundles are equally preferable.

Proposition 1.2: Let z_i be bliss point and there exist n indifference curve such as $C_1(z_i, r_1), C_2(z_i, r_2), \dots, C_n(z_i, r_n)$. If $\min\{r_1, r_2, \dots, r_n\} = r_j$, the bundles that are on the indifference circle $C_j(z_i, r_j)$ are more preferable than the bundles on other circles.

Graph 2. Indifference Circles Path.

In Graph 2 we have indifference circles which have center of z_i . There are z_j and z_k good bundles on the innermost circle; there is a good bundle z_l on the next circle and a good bundle z_m on the outermost circle. Good bundles z_j and z_k are equally beneficial for consumer because they are on the same indifference circle. Also good bundles z_j and z_k are on the innermost circle, because of that reason they are the most preferable alternatives. Good bundle z_m is on the outermost circle and because of that reason z_m is the least preferable alternative for consumer.

Proof: Assume that there are $z_j \in C_1(z_i, r_1)$ and $z_k \in C_2(z_i, r_2)$. In this case let $r_2 > r_1$ be. Both indifference circles have the same center z_i and bliss point is the same. Circle $C_2(z_i, r_2)$ with a larger radius is further away from the center. Therefore good bundles in $C_2(z_i, r_2)$ is farther away from the bliss point and is less preferred.

Proposition 1.3: Radius represents provided utility by consumer in reality. If $z_j \in C_i(z_i, 0)$ is valid z_i will be equal to z_j and $z_i = z_j$. In this case z_j is the bliss point z_i . As this radius gets higher, it gets away to the bliss point and the benefit of the consumer decreases.

Proof: In mathematically the circle with a zero radius is a point in reality. This point is the bliss point z_i .

4. Budget of Consumer

The priority of consumer is to reach bliss point. However, consumers can not reach bliss point everytime or after rational consumer reaches bliss point he will evaluate the rest of his/her budget on different ways such as zakat or alms. In this part we will study on budget line and try to explain how consumers make decisions according to this line.

Definition 1.5: With 2 goods world let price of good X be P_x and price of good Y be P_y . Budget of consumers are represented by $P_x X + P_y Y = W$ equation (W : consumer income). This equation is a line with negative slope ($-P_x/P_y$) in two axis system. They consume all of his/her budget for good bundles which are on the budget line. This line shows good bundles that a consumer can afford to buy with a given income. Consumers only pay a part of their income for good bundles which are on leftward direction of budget line. But they have not enough sources to reach rightward of budget line. Budget line is the same line in indifference curve approach.

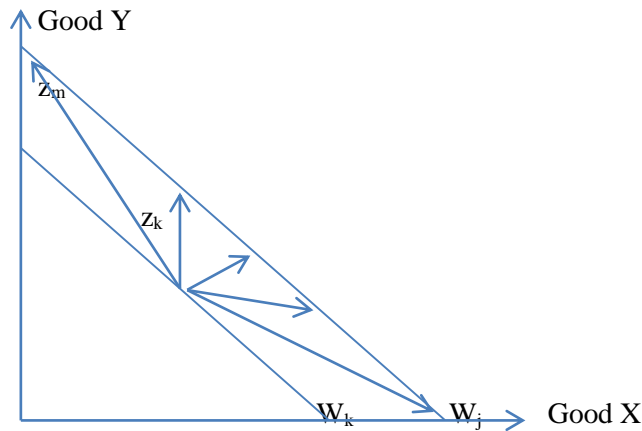
Proposition 1.4: When consumer budget is W_j and bliss point of consumer is $z_k(X_k, Y_k) \in W_k$ such that $W_k < W_j$ the most preferable good bundle is z_k . Consumer uses X_k amount of good X and Y_k amount of good Y. But he still has some money to spend.

Proof: We can prove this by using geometry and to this aim let analyze Graph 3.

In Graph 3, budget constraint W_j line and bliss point z_k is shown. W_k line which is always $W_k < W_j$, should have the same slope with W_j and constant coefficient should be smaller than the coefficient of W_j . We draw a line that passes through the point that shows z_k good bundle. As we see in Graph 3, the

expenditure that is paid for every good bundle in W_j budget line is bigger than the expenditure of z_k good bundle. If consumer is rational, he/she will always chose z_k which provide maximum utility to him/her. Although consumer reaches maximum level of utility he still has some money to spend. This will provide opportunity to give zakat, alms without losing utility.

Graph 3. Consumption Equilibrium.

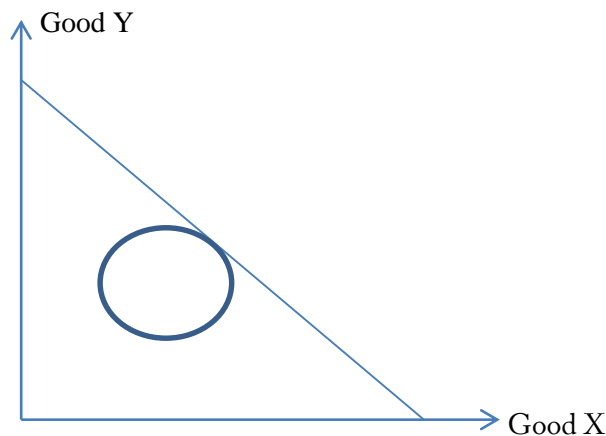

Perhaps consume wants to use all of his/her budget. In this situation consumer will consume z_m good bundle which is on the W_j budget line and on indifference circle $C_i(z_k, r)$. However if he/she chose to behave like this, he/she will be in a worse situation $U(z_k) > U(z_m)$. Rational consumer will reject it. Wastage is the expenditure of the facilities to the useless places. Orman et.al (1987:33) evaluates useless spending, fashion, smoking, drinking, delightful poisoners etc. as wastage. Armağan (2005:133) defines wastage as the use of opportunities in useless places and sees them as the opposite of economics. Mawdudi (2014:207) stated that one of the three characteristics of wastes is to spend for himself or someone else's unnatural luxury demands, violating or forcing his means to the reasonable roads and the middle borders. Wastage is forbidden in Islamic religion (Chapra, 2002:104; Eskicioğlu, 1999:18).

“And render to the kindred their due rights, as (also) to those in want, and to the wayfarer: But squander not (your wealth) in the manner of a spendthrift. Verily spendthrifts are brothers of the Satans; and the Satan is to his Lord (himself) ungrateful.” (Al- Isra, 26,27).

So consuming any good bundle in W_j instead of z_k is wastage. Such a preference will reduce utility of consumer. We can see such preference in Graph 4.

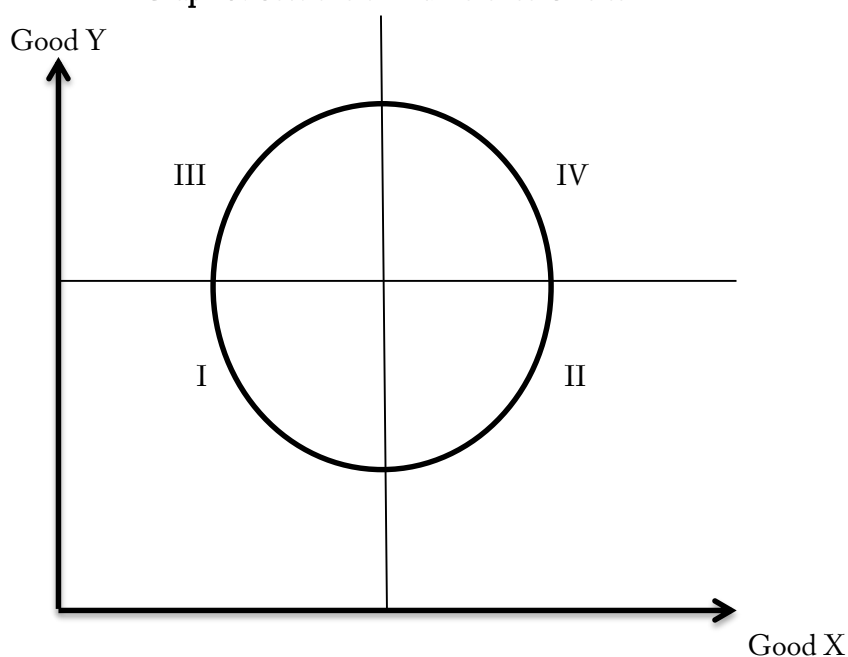
Graph 4. Irrational Preference

Consuming more amounts of good means spending more money. If consumer gain same utility by using more amounts this will be irrational. We can analyze indifference circle by dividing it into four parts. The first part is rational section which is located on southwest of circle. Because, consumers gain the same utility by consuming less goods in first section according to other sections in most cases. Second and third sections are uncertainty areas. Because in some cases good bundles in second or third section

can include less amount of goods according to good bundles in first section. Fourth section is irrational section because good bundles in fourth section always include more amounts of goods according to good bundles in first section.

Graph 5. Sections of Indifference Circles

Proposition 1.4 reflects the difference of our approach from the classical indifference curve approach. According to the indifference curve approach, the consumer equilibrium will always occur in one of the good bundles on W_j . However, according to indifference circle approach, there is a possibility that the consumer's equilibrium will occur somewhere below the indifference curve. Consumer can not always maximize his/her utility by consuming all of his/her budget. For instance, normal consumer can be fed by eating 3 meals a day. If you eat 4 or more meals a day, you will get fat and have some troubles with your health.

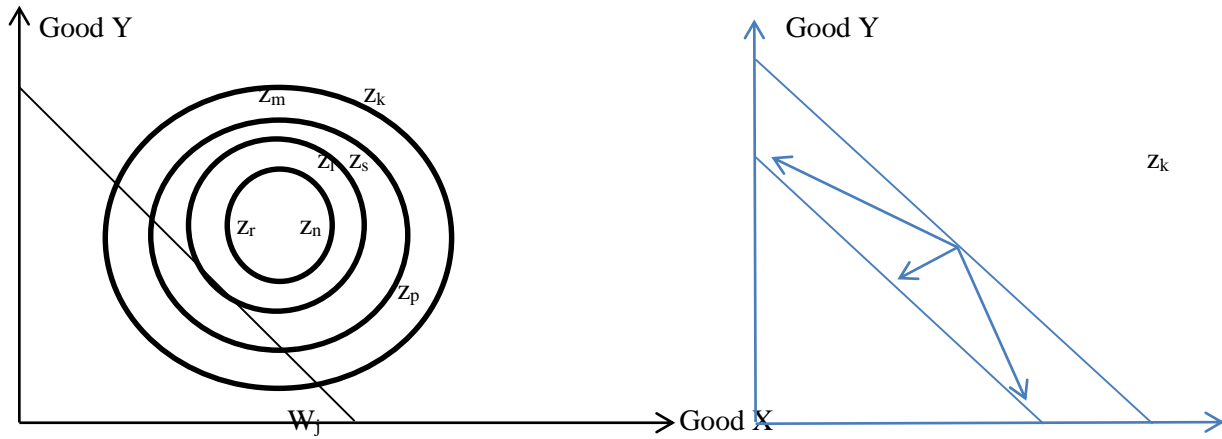
After consumer eat the amount of meals that will maximize his/her utility, he can give alms, zakat with the rest of his/her budget and help people in environment. Holy Quran says that after having spent the money on the consumer's own personal needs at a reasonable level, consumers should use the rest of their money in the form of zakat, alms etc. (Mevdudi, 2014:112; En-Neccar, 1978:67).

Zakat is one of the main pillars of Islam (Ebusuud, 1983:33). By using our approach we can define the institutions such as social assistance and zakat, which are neglected in western economic theory.

Proposition 1.5: If consumer budget is W_j and bliss point is $z_k(X_k, Y_k) \in W_k$ such that $W_j < W_k$ the most preferable good bundle is on the point in which $C_i(z_k, r)$ circle is tangent to W_j budget line.

Proof: This time bliss point is on the W_k budget line which is right upward of W_j . For any good bundle which is on W_k , consumer will spend more than any good bundle which is on W_j . In other words, consumer has not enough sources to buy good bundle in bliss point. Islam religion forbids Muslims' expenditures exceed their income and begging (Mevdudi, 2014:158; Zaim, 1992:72). In this case it can be seen that the equilibrium will exist in the point in which indifference circle is tangent to budget line. In the first part of Graph 6 we can see budget line and indifference circles map with a center of z_k .

Graph6. Equilibrium (Doyum Noktasına Ulaşılamıyorsa)

Equilibrium will not exist in good bundle z_s which is on the smallest circle. Because z_s good bundle is still on the right upward of budget line and consumer cannot consume these good bundles with a given budget. Good bundles z_m , z_n and z_p are on the third smallest circle. In the same time z_m and z_p are on the budget line. In other words consumer does not spend all of budget. However consumer will not chose any of these three good bundles by behaving rational. Because it is possible to consume good bundles on the indifference circle that is closer to bliss point. With the same reason z_r will not be the equilibrium for consumer. Good bundle z_1 has the maximum utility level that consumer can reach and it is on the second smallest circle. Consumer cannot reach any point that is closer to bliss point than z_k .

If consumer reaches good bundle which is left downward of z_1 good bundle, he should assent lower utility. Therefore consumer equilibrium is in z_1 point. This time rational consumer uses all of his/her income but he cannot reach bliss point. In Islam religion economics is not using of sources less, but using sources in useful places (Armağan, 2005:135).

5. Changes On Prices

We analyzed the behavior of rational consumers under given prices and budget opportunities. We will study what will happen to equilibrium if prices increase or decrease.

Proposition 1.6: While consumer budget is W_j and bliss point is $z_k(X_k, Y_k) \in W_k$ good bundle such that $W_j < W_k$ consumer can reach bliss point by the help of decrease on prices.

Proof: Assume that consumer cannot reach the most preferable good bundle. But budget opportunities will increase if prices of one or two goods decrease. Budget line will shift right and consumer can reach good bundles that need higher expenditure. Consumer does not want to spend for good bundles that need higher expenditure. Because it provides maximum utility. While bliss point is z_i then $U(z_i) > U(z_j)$ is for all $z_j \in Z$.

Proposition 1.7: While consumer's budget is W_j and bliss point is $z_k(X_k, Y_k) \in W_k$ such that $W_k < W_j$ the change in prices of one or two goods will not change utility.

Proof: Good bundle that provides maximum utility for consumer is in bliss point. In this situation consumer is already able to get good bundles as much as the bliss point and will not consume a different good bundles which can spend higher because the budget possibilities have improved. Thus, there will be no transition from the highest benefit level. Only the consumer will be able to save money, give zakat, help people.

Conclusion:

Consumer equilibrium in the theory of economics is analyzed by the analysis of the indifference curves. According to indifference curves analysis, the more consumers consume, the more benefits it will have. The only factor that limits consumption is the income of the consumer. So consumer equilibrium is always above the budget line and the consumer is always spending all his income. In real life, consumer will fall into a worse situation if he/she over-consumes, the total benefit will decrease.

Muslim rational individuals will only consume as much as they need, and the rest will be spent as zakat, charity etc. At this point the indifference curve analysis is missing. There is no need to spend the entire budget of the consumer who will try to maximize the benefit. By spending only a fraction of the consumer budget, it can maximize its total benefit and save the rest, give zakat, or help the social environment. Our study aims to develop an alternative approach to the indifference curve analysis. Through indifference circle and bliss point in our study, it is possible to use consume which maximizes the total benefit of the consumer. Thus, we were able to put Islamic person who consumes as much as his capacity instead of the insatiable man in the western economic theory. The concept of Islamic people who consumes as much as in the theory of economics, will help the Islamic economy develop in the future and achieve a theoretical infrastructure.

References:

- Araf (31), Kuran-ı Kerim Meali.
- Armağan, Servet (2005), İslam Ekonomisi, Gündoğan Yayınları.
- Chapra, Umer (2002), İslam ve İktisadi Kalkınma, Çeviren: Adem Esen, Cantaş Yayınları.
- Dilek, Serkan, Küçük, Orhan, Özdirek, Recep (2017), “Homo Economicus mu? İslami İnsan mı?”, International Congress On Political, Economic and Social Studies, 9-11 Kasım 2017 Ankara, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
- Dilek, Serkan (2016), “Tüketici Teorisine Yeni Bir Yaklaşım”, Nazariyat, 1(1), 23-30
- Ebusuud, Mahmut (1983), İslami İktisadın Esasları, Çeviren: Ali Özek, Hisar yayınevi.
- Enam (141), Kuran-ı Kerim Meali.
- En-Neccar, Ahmet (1978), İslam Ekonomisine Giriş, Hilal yayınları
- Eskicioğlu, Osman (1999), İslam ve Ekonomi, Anadolu Dağıtım.
- Hatırlı, Selim (2014), Mikro İktisat, Alter Yayıncılık.
- İsra (26-27), Kuran-ı Kerim Meali.
- Kahf, Munzir (1988), “İslam Toplumunda Tüketici Davranışı Teorisine Bir Katkı”, İslam İktisadi Araştırmaları I, Tabakoğlu, Ahmet; Zerka, E.; Kehf, M; Ebu Suud, M.; Cerhi, M.; Gilani, İ.; Çapra, Ö., Dergah Yayınları
- Mevdudi, Ebu'l Ala (2014), İslam Ekonomisinin Temel İlkeleri, Çıra Yayınları.
- Orman, Sabri; Gözübenli, Beşir; Tabakoğlu, Ahmet; Zeytinoğlu, Erol; Bayındır, Abdülaziz; Erkal, Mehmet; Döndüren, Hamdi ve Şencan, Hüner (1987), Para Faiz ve İslam, İlmî Neşriyat
- Tabakoğlu, Ahmet (2013), İslam İktisadına Giriş, Dergah Yayınları.
- Tabakoğlu, Ahmet (2005), Toplu Makaleler I İktisat Tarihi, Bayrak Matbaası, İstanbul.
- Ünsal, Erdal (2012), Mikro İktisat, İmaj Yayınevi.
- Varian, Hal (1992), Microeconomic Analysis, WW Norton
- Zaim, Sabahattin (1992), İnsan-İslam Ekonomi, Yeni Asya Yayınları.

Katılım Bankalarının Murabaha İşlemlerinde Malın Kabzı Meselesinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi*

Nazan KAPICI

Arş. Gör, Sakarya Üniversitesi İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi, nazankapici@sakarya.edu.tr

Doi: 10.32957/ijsef.452591

Makale Bilgisi:

Geliş 04.01.2018

Kabul 23.07.2018

ÖZET

20. yüzyılda köklü bir şekilde değişen dünya düzeniyle ve kapitalist/liberal ekonomik sistemin güç kazanmasıyla birlikte toplumların ve bireylerin ticaret, para ve tüketim anlayışlarında da ciddi değişimler gerçekleşmiştir. Söz konusu değişim ve kırımlar neticesinde şekillenen modern ekonomik sistemde bankalar daha güçlü bir şekilde yer almış ve eskiye oranla faaliyet alanlarını genişletmiştir. Faizli kredi sistemi üzerine kurulu olan bu bankalar nicelik olarak da artmış, İslam ülkeleri de dahil olmak üzere pek çok ülkede varlık göstermeye başlamışlardır.

Anahtar Kelimeler:
Kabz, Teslim, Katılım
Bankacılığı, Murabaha, Akit

Keywords:
Delivery, Murabaha,
Participation Banking,
Contract

JEL Classification Codes:
Z12, G21

İslam dininde yasaklanmış olan faize dayalı konvansiyonel bankacılık sisteminin İslam ülkelerinde faaliyet gösteriyor olması Müslümanları rahatsız etmiş ve alimleri bu konuda çözüm arayışına sevk etmiştir. Bu arayışın neticesi olarak günümüzde “katılım bankacılığı” veya “faizsiz bankacılık” diye isimlendirilen bankacılık sistemi İslam ülkelerinde uygulanmaya başlamıştır. Konvansiyonel bankaların alternatifi olarak görülen katılım bankalarında mevduat işlemleri, karz-ı hasen, murabaha, icare, müşareke ve mudarebe gibi İslam dini tarafından izin verilen alışveriş şekillerine dayalı olarak yürütülmektedir.

Varlıklarını sürdürebilmek için aynı piyasada faaliyet gösteren konvansiyonel bankalarla rekabet etmek zorunda olan katılım bankaları, zaman içinde İslami kurallara göre hareket etme şiarından bazı tavizler vermişlerdir. İslam alimlerinin bir kısmı tarafından bu bankaların kuruluş amacına hâle getirecek nitelikte görülen bu tavizler zaman içinde problem haline alarak ulemanın gündemine oturmuş ve bu minvalde pek çok çalışma kaleme alınmıştır. Katılım bankalarının, finansman sağlamak amacıyla sıkça başvurduğu murabaha uygulamasında malı fiilen teslim almadan ve fatura, tapu gibi belgeleri kendi adına düzenletmeden müşteriye satması da bu tavizler arasında yer almaktadır. Katılım bankalarının depolama, nakliye ve vergi gibi masrafları azaltarak düşük maliyetli finansman sağlamak ve kâr

---

oranlarını artırmak amacıyla başvurduğu bu uygulama, bazı alimler tarafından İslam'da satım akdinin gereklerinden olan kabz unsurunu ihlal ettiği ve bankayı, diğer bankalar gibi sıradan bir finansör durumuna getirdiği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu çalışmada mevcut eleştiriler çerçevesinde gayrimenkul ve menkul mallarda teslimin ne ile gerçekleşeceği, bankanın teslim için müşterisine vekalet vermesinin caiz olup olmadığı, tapu ve ruhsat gibi kayıtların kabz yerine geçip geçmediği, kabzedilmeyen mal üzerinde ne gibi tasarruflar yapılabileceği sorularına cevap aranmıştır.

ABSTRACT

In the 20th century, with radically changing world order and the capitalist/liberal economic system, individuals' understanding of trade, money and consumption changed seriously. This modern economic system embodied form of banks strongly, and these banks have expanded areas of operations more than the past. These banks were based on interest loan system. They also increased in quantity. They were in existence in many countries, including Islamic countries.

© 2018 PESA All rights reserved

Conventional banking system, which is based on interest rates, has bothered Muslim scholars and has incited them to the search for solutions in this regard. As a result of this searching, the banking system, which is called as "participation banking" or "interest free banking" began to be implemented in Islamic countries. The deposit transactions in participation banks are carried out in accordance with forms of permitted shopping in Islam, such as qard-i hasen, murabaha, ijara, müşaraka and mudaraba.

Participation banks, made some concessions to act according to Islamic rules in time. These concessions caused some problems in time, and Muslim scholars wrote a lot of work in this manner. Participation banks sell goods without virtual delivery and without drawing up documents in customer's name in murabaha application. This is also considered as a concession. This practice has been criticized by some scholars. Within the framework of these criticisms, this study will seek an answer for important questions about delivery in murabaha application.

© 2018 PESA
Tüm Hakları Saklıdır

* Çalışmanın ikinci bölümündeki bazı başlıklar ile üçüncü bölümü, yazarın "Katılım Bankalarının Murabaha İşlemlerinde Malın Kabzı Meselesinin İslam Hukuku Açısından Değerlendirilmesi" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Giriş

Sanayi Devrimi ile beraber iktisadi alanda meydana gelen gelişmeler, modern ekonomik büyümeyi de beraberinde getirmiş ve ülke ekonomilerinin çok daha hızlı bir şekilde genişlemesine katkı sağlamıştır. Aynı zamanda insanların iktisadi hayattaki ilişki biçimleri ile ticarete ve paraya bakış açılarında büyük bir değişim gerçekleşmiştir. Sosyal, kültürel ve siyasi alanda da pek çok kırılmayı beraberinde getiren bu devrim, iktisadi açıdan daha karmaşık bir yapının ve çoklu ilişkiler ağının hakim olduğu modern dönemin başlatıcısı olarak görülebilir.

Modern öncesi dönemde ticari ilişkiler çoğunlukla iki kişi arasında gerçekleştirilmekte ve daha sade bir yapı arz etmekteydi. Mübadelesi yapılan ürün çeşidinin, alışveriş ve ortaklık yöntemlerinin sınırlı sayıda olması yapılan işlemlerin yalın halde kalmasını sağlamaktaydı. Günümüzde ise bilgi teknolojisinin de gelişmesiyle ticari işlemler aynı anda pek çok kişi tarafından ve çok daha süratli bir şekilde yapılabilir hale gelmiştir. Elektronik ortamda yapılan alışverişler, bir malın fiili olarak el değiştirmeden alınıp satılmasını mümkün kılmaktadır. Ayrıca bankaların kurulması ve müşterilerinin nakit ihtiyacını faizli kredi vererek karşılaması, paradan para kazanılabileceği anlayışını zihinlere yerleştirmeye başlamıştır. Modern dönemde yaşanan tüm bu gelişmeler, Müslümanlar tarafından İslam hukukunun helal-haram dairesi ve klasik dönemde ortaya konan akit teorisi çerçevesinde ele alınıp değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Ekonomik sistemin, İslam dininde haram kılınan faize dayalı bankacılık ile irtibatlı olarak yürümesi İslam alimlerini faizli bankacılık sistemine alternatif olabilecek faizsiz bir sistem arayışına sevk etmiştir. Ayrıca petrol fiyatlarındaki artıştan sonra Körfez ülkelerinde meydana gelen sermaye birikiminin değerlendirilmek istenmesi de bu arayışın saiklerindedir. Bu çözüm arayışı neticesinde bugün “İslamî bankacılık”¹ diye isimlendirilen faizsiz bankacılık sistemi geliştirilmiş ve İslam ülkelerinde 1900’lü yılların ikinci yarısından itibaren hayata geçirilmiştir. Kârını faiz yerine İslam’da mübah olan müşareke, mudarebe ve murabaha gibi işlemler yoluyla sağlayan katılım bankalarının sayısı, İslam ülkelerinde kısa sürede artmıştır. Bununla birlikte katılım bankalarının bazı işlemlerinin İslam hukukunda var olan akit teorisine ve akdin geçerliliği için gerekli görülen şartlara tamamıyla uygun olmaması sisteme yönelik eleştiri ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Netice itibarıyla faizsiz bir ticari faaliyet arayışı sonucunda oluşturulan katılım bankacılığı sistemi yeni problemlerin doğmasına sebep olmuş ve İslam alimlerini bu sistemin şer’i açıdan mahzurlu yönlerini düzeltme noktasında yeni çalışmalara sevk etmiştir.

Günümüzde katılım bankacılığı işlemlerinin yaklaşık %90’ının murabaha uygulamasına dayalı olarak gerçekleştirilmesi sebebiyle modern murabahanın şer’i açıdan problemleri İslam alimleri tarafından en çok tartışılan hususlardan biri haline gelmiştir. Katılım bankasının satın aldığı malı fiili olarak teslim almadan müşterisine satması da zikredilen tartışmalı mevzulardan biridir. Bu çerçevede çalışmanın temel hedefi, günümüz uygulamaları açısından da önem arz eden murabaha işleminde malın teslimi ve mülkiyetin intikali meselesinin İslam hukuku perspektifinden değerlendirilmesidir.

Çalışmada İslam hukukundaki akit teorisi bağlamında katılım bankalarının uyguladığı murabahada malın fiilen teslim alınmadan müşteriye satılması meselesi ele alınmıştır. Katılım bankalarının mahzurlu görülen diğer işlemleri bu çalışmanın kapsamı dışındadır. Çalışmada üzerinde durulan asıl nokta, murabaha işleminde bankanın satın aldığı malı kabzetmeden müşterisine satmasının hukuki açıdan sakıncalarıdır. Bu bağlamda gayrimenkul ve menkul mallarda teslimin ne ile gerçekleşeceği, malı teslim alma konusunda bankanın müşterisine vekalet vermesinin caiz olup olmadığı, tapu ve ruhsat gibi kayıtların kabz (teslim alma) yerine geçip geçmediği, kabzedilmeyen mal üzerinde ne gibi tasarruflar yapılabileceği sorularına cevap aranmıştır. Genel anlamda kabz meselesini ele alan tez çalışmaları olmasına rağmen konuyu katılım bankalarının işlemleri ile bağlantılı olarak değerlendiren spesifik bir çalışmanın bulunmaması, bu mevzunun ele alınıp irdelenme sebeplerindedir.

¹ Türkiye’de İslamî bankacılık yerine ‘katılım bankacılığı’ ifadesi kullanılmaktadır. Bu sebeple çalışmada faizsiz bankaları ifade etmek amacıyla ‘katılım bankaları’ ibaresi kullanılacaktır.

Çalışmada yöntem olarak analiz temelli bir değerlendirme benimsenmiştir. İslam hukukundaki akit teorisi, murabaha akdi ve katılım bankalarının bu çerçevedeki uygulamaları eleştirel bir bakış açısıyla tahlil edilmiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde, İslam hukukunda akit teorisi hakkında genel bir çerçeve çizilmiş ve geçerli bir akit için bulunması gereken asgari şartlar tespit edilmiştir. Daha sonra klasik fıkıh sisteminde murabaha akdinin durduğu yer ele alınarak murabahanın meşruiyeti ve şartları hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir. İkinci bölümde alışverişe konu olan malın kabzedilmesinin akitlere etkisine değinilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, günümüzde katılım bankalarında murabahanın işleyiş şekli ile murabahanın kabz hükümleri açısından taşıdığı problemler ele alınmıştır.

1. İslam Hukukunda Akit Kavramı ve Murabaha Akdi

1.1. İslam Hukukunda Akit Kavramı

1.1.1. Akdin Tarifi

Akit kelimesi, sözlükte *bağlamak, bir şeyin iki ucunu birleştirmek* anlamlarına gelmektedir. Kelimedeki birleştirme anlamı hem maddi, hem de manevi nitelikli olabilir. İpin iki ucunu akdetmek maddi birleştirmeye, satışı akdetmek ise manevi birleştirmeye örnek olarak verilebilir. Akit kelimesi; “ahd, yemin ve mübadelelerde ittifak” manasında da kullanılmıştır (Topal, 1995, s. 1).

İslam Borçlar Hukuku çerçevesinde terimsel olarak akdin tanımı *Mecelle*'de şöyle yer almaktadır: “Tarafeynin bir hususu iltizam ve taahhüt etmeleridir ki icap ve kabulün irtibatından ibarettir” (Mecelle, ty, md.103). Tariften akit kavramı ile ilgili olarak, hukuki sonuç doğurmak üzere belirtilen ve birbirine uygun olan karşılıklı iki iradenin var olması gerektiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla -kural olarak- tek taraflı irade beyanı akit meydana getirmemektedir (Karaman, 1989, II, s. 251). İslam hukukunda satım akdi, diğer akit türleri için de model olarak alınmış ve akitlerle ilgili genel kaideler satım akdine kıyas edilerek belirlenmiştir. Satım akdi ise “Karşılıklı rıza ile malı malla değiştirmektir.” şeklinde tarif edilmektedir (Meydâni, ty, II, s. 3). Önemine binaen bu çalışmada da akdin unsurları ve şartları, satım akdi çerçevesinde ele alınacaktır.

1.1.2. Akdin Unsurları

Akdin unsurları denildiğinde, akdin geçerli olmasını sağlayan rükünler anlaşılmalıdır. İcap ve kabul, satımın gerçekleşmesini sağlamak için tarafların iradelerinin birbirine uygun olduğunu gösteren beyanlardır. Hanefilere göre irade beyanı söz ile yapılabildiği gibi yazı ve bunların yerine geçen fiiller ile de yapılabilir (Kisbet, 2010a, s. 12). Yine Hanefilere göre rızaya delalet eden söz konusu icap ve kabul veya icap ve kabul makamına kaim olan bir fiil, akdin tek unsuru/ rükünüdür. Diğer mezheplere göre ise akdin dört unsuru vardır: Satıcı, müşteri, akdin sigası (icap ve kabul) ile akdin konusu (Zuhaylî, ty, V, s. 3309). Aslında Hanefilerin akdin taraflarını ve konusunu akdin rükünü olarak zikretmemelerinin sebebi, icap ve kabulün içinde bu iki unsurun da bulunduğunu zımnen kabul etmeleridir. Netice itibarıyla Hanefilere göre akdin tarafları ve konusu da rükünler içine dolaylı yoldan girmiş olmaktadır.

1.1.3. Akdin Şartları

Akdin mahiyetinden bir parça olmayan, ancak akdin geçerli olabilmesi için varlığı gerekli olan unsurlar, akdin şartlarını oluşturmaktadır. Akdin şartları, akdin rükünlerini tamamlayıcı bir özellik taşırlar (Atalay, 2012, s. 5). Akdin geçerli olarak kurulabilmesi için gerekli olan şartlar dört başlık altında toplanabilir (Zuhaylî, ty, V, s. 3317-50):

- a. **İn'ikad Şartları:** Bu şartlar, akdin kurulması için gerekli olan şartlardır. Bunların eksikliği durumunda akit batıl (hükümsüz) kabul edilir. Akit yapanların akıllı ve temyiz gücüne sahip olması, mebinin (akit konusu malın) mevcut, mütekavvim (dinen yararlanılması mubah), muhrez (bilfiil elde edilmiş), teslim edilebilir bir mal olması, kabulün icaba uygun olması ve akitte meclis birliğinin bulunması akdin in'ikad şartlarındandır.
- b. **Sihhat Şartları:** Bu şartlar, akdin kusurlu olarak kurulmaması için aranan şartlardır. Bu şartların eksikliği durumunda akit sahih (geçerli) şekilde kurulmamış olur. Akdin unsurlarında herhangi

bir bilinmezlik bulunmaması, taraflardan herhangi biri üzerinde ikrah (zorlama) bulunmaması, akitte aldanma veya faiz şüphesi bulunmaması akdin sıhhat şartlarındandır.

- c. **Nefaz Şartları:** Bunlar, geçerli şekilde doğan akitlerin hukuki sonuçlarını doğurması için gereken şartlardır. Akdin, bizzat mebinin sahibi veya onun velisi tarafından yapılması akdin nefaz şartını oluşturmaktadır. Nefaz şartlarını taşıyan akit, tamamlanmasıyla beraber hukuki sonuçlarını doğurur.
- d. **Lüzum Şartları:** Akdin, tarafları bağlayıcı olabilmesi için aranan şartlardır. Akdin muhayyerlik (seçim hakkı) barındırmaması lüzum şartıdır.

1.2. Murabaha Akdi

1.2.1. Murabaha Akdinin Tanımı ve Meşruiyeti

Murabaha kelimesi, sözlükte “artma, kazanç, kâr” gibi anlamlara gelen r.b.h kökünden türemiştir. Terim olarak ise bir malın maliyeti veya alış fiyatı üzerine belirli bir miktar kâr konarak satılmasını ifade etmektedir (Zuhayli, ty, V, s. 3765). Murabaha akdi, İslam hukuku kaynaklarında “satım akdi” başlığı altında incelenmiştir. Daha spesifik olarak ise güvene dayalı satım akitleri (büyü’u’l-emâne) çerçevesinde ele alınmıştır. Emanet akitleri de denen bu tür akitlerde, satıcı malın alış fiyatı veya maliyetini karşı tarafa bildirmekte ve alışveriş güven unsuru üzerine kurulmaktadır (Kuru, 2015, s. 5).

Hanefiler hibe (bağışlama), miras ve vasiyet gibi mülkiyetinin karşı tarafa geçişi esnasında alış fiyatı bulunmayan malların murabaha ile satılmasını caiz görmüşlerdir. Bu malların alış fiyatı olmadığı için, satım esnasında eklenecek kâr oranının piyasa fiyatı üzerinden belirlenmesi gerektiğini söylemişlerdir. Bununla birlikte Hanefi mezhebine göre yetkisiz temsilcinin yaptığı akit sonucu veya gasp yoluyla elde edilen mal murabaha ile satılamaz. Malın sermayesi konusunda ise Hanefilerin görüşü, ticari örfe göre maliyete eklenebilen tüm harcamaların sermayeye dahil edilmesidir. Buna göre nakliye, tabaklama, boyama, ağaçlandırma gibi malın aynında veya değerinde artış sağlayan harcamalar sermayeye ilave edilirken, çoban veya bekçi ücreti gibi mala değer sağlamayan harcamalar ilave edilmemektedir (İbn Âbidîn, 2003, VII, s. 353-54).

R.b.h kökünden türeyen bir fiil ayette ve farklı türevler de hadislerde geçmekle birlikte Kur’an ve hadislerde murabaha kelimesine rastlanmamaktadır. Murabaha akdi, Kur’an’da geçen satım akdiyle ilgili genel hükmün (el-Bakara 275, en-Nisa, 29) kapsamında değerlendirildiğinden caiz olduğu konusunda görüş birliği bulunmaktadır (Dönmez, 2006, XXXI, s. 149). Bu itibarla satım akdinin meşruiyeti için geçerli olan delillerin murabaha için de geçerli olduğu söylenebilir. Ancak Malikiler, taşıdığı şartlar nedeniyle murabaha akdini, müsavemeli (müşterinin alış fiyatını bilmediği) akitlere göre daha az tercihe şayan görmüşlerdir. Kârın yüzde olarak hesaplanıp tespit edilmesi durumunda ise murabaha akdi, cehalet barındırması sebebiyle ahabın, tabiinin ve ulemanın bazıları tarafından mekruh, bir kısmı tarafından ise haram kabul edilmiştir. Zahirilerin geneline göre ise murabaha akdi sahih değildir. Bununla birlikte genel kanaat murabahanın caiz akitlerden olduğu şeklindedir (Cebeci, 2010, s. 30-31).

İslam hukukunda caiz görülen murabahanın model alınmasıyla oluşturulan faizsiz finans ürünleri günümüzde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bununla beraber bu uygulamalardaki murabaha modelinin, klasik literatürde öngörülen modelin birebir aynısı olmadığı görülmektedir. Modern murabahanın fukaha tarafından cevaz verilen modele tamamen uymaması sebebiyle günümüzdeki uygulamaların fikhi açıdan tartışılan problemler yönleri bulunmaktadır. Bunlardan biri de modern murabahada mebinin banka tarafından teslim alınması meselesidir. Çağdaş ulemanın üzerinde çokça mesai harcadığı bu meselede temel problem, bankanın malı müşterisine satmadan önce teslim alıp almadığı ve bu teslimin mahiyeti ile ilgilidir. Bu bağlamda önce konunun teorik boyutu, ardından da pratik yönü ele alınıp çalışmanın sonunda konuyla ilgili problemlere ve ulemanın görüşlerine değinilecektir.

1.2.2. Murabaha Akdinin Şartları

İslam hukukçuları murabaha akdinde, normal bir satım akdinde bulunmayan bazı ilave şartlar aramışlardır. Bu şartlar şöyle sıralanabilir (Zuhayli, ty, V, s. 3767-70):

- a- **Alış Fiyatının Bilinmesi:** Murabaha akdinde müşterinin, malın alış fiyatını bilmemesi akdi geçersiz kılmaktadır. Malın alış fiyatını bilmek, satım akdinin de sıhhat şartıdır. Bununla beraber müşteri akit meclisi içinde fiyatı öğrenirse akit sahihe dönüşür.
- b- **Alış Fiyatı Üzerine Eklenen Kârın Bilinmesi:** Murabahada satış bedelinin ne kadarının kâr olduğunun bilinmesi gerekmektedir. Eklenen kâr da semenin (akit konusu malın bedeli) bir parçası olduğundan onun bilinmemesi akdi geçersiz kılar.
- c- **Semenin Misli Mallardan Olması:** İlk akitte semenin misli mallardan olması gerekmektedir. İlk bedelin arazi veya hayvan gibi kıyemî bir mal olması durumunda murabaha akdinde kârın belirlenmesi zorlaşacaktır. Çünkü kıyemî bir malın kıymeti kişiden kişiye değişebilmektedir. Bu da murabahada belirlenecek kâr konusunda bilinmezliğe neden olacağı için akit geçersiz olur.
- d- **İlk Akitteki Mal ve Bedelin Ribevi Mallardan Olmaması:** İlk akitle satın alınan mal ve ödenen bedel ribevi mallardan olmamalıdır. Mal ve bedelin faiz cereyan eden mallardan olması durumunda ise bu malın daha sonra murabaha akdine konu edilmesi caiz değildir. Çünkü murabaha ilk semenin üzerine kar eklenmesi ile olur. Ribevi mallardaki fazlalık ise kar değil faizdir.
- e- **İlk Akdin Geçerli Olması:** Murabaha akdi, ilk akitle satın alınan malın bedeli üzerinden yapılmaktadır. Bu sebeple ilk akdin sahih olması gerekmektedir. Geçersiz bir akit neticesinde mülkiyet doğmuş olsa bile mebinin bedeli belirlenen fiyat üzerinden değil, kıymeti veya misli dikkate alınarak hesaplanır.

2. Kabz ve Teslim Kavramları ile Akit Konusu Malın Kabzedilmesinin Akitlere Etkisi

2.1. Kabz ve Teslim Kavramları

2.1.1. Kabz ve Teslimin Tanımı

Kabz kelimesi, sözlükte “bir şeyi elle tutup almak, sıkıca kavramak, dürmek” gibi anlamlara gelmektedir (İbn Manzûr, 1993, VII, s. 213). Bir fıkıh terimi olarak kabz ise “Bir kimsenin hukuki bir işleme dayalı biçimde maliki olduğu malı, tasarrufta bulunabileceği şekilde elinin altına alması” şeklinde tanımlanmaktadır. Teslim kelimesi de literatürde kabz ile aynı anlamda kullanılmaktadır (Apaydın, 2001, XXIV, s. 45). Bazı tanımlarda kabzın, “mal ile kabzedenden arasındaki engellerin ortadan kalkması” anlamı öne çıkmaktadır. Nitekim Hanefi fakihlerden Kâsânî, kabzı “temkin, tehalli, örfen ve adeten manilerin kalkması” olarak tanımlamaktadır (Kâsânî, 1986, V, s. 148). Temkin, malı kabzedenden kimsenin onda istediği şekilde tasarruf edebilmesi, tehalli ise malın, yeni malikinin doğrudan kullanabileceği duruma getirilmesi demektir.

Kabz ve teslimin İslam hukukunda akit kavramı bağlamında ne ifade ettiği meselesi ise satıcı ve müşterinin sorumlulukları çerçevesinde değerlendirilebilir. İki taraflı akitlerden olan satım akdinde satıcının ve müşterinin ifa etmeleri gereken birtakım yükümlülükler bulunmaktadır. Satıcının mebi, müşterinin de semeni karşı tarafa teslim etmesi de bu yükümlülükler arasındadır. Hanefi fıkıhçılar, satım akdinde mebinin tesliminin satıcı, semenin tesliminin ise müşteri üzerinde yükümlülük olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca ayn ile deynin mübadelesi şeklinde yapılan bir akitte akit meclisinde önce müşterinin semeni, daha sonra da satıcının malı teslim etmesi gerektiğini belirtmişlerdir (Kâsânî, ty, V; s. 244; Mevsilî, ty, II, s. 6; Semerkandî, ty, II, s. 40). Kabz ve teslim ile ilgili meseleler, *Mecelle*'nin 262-277. maddeleri arasında yer almaktadır (Mecelle, ty, md. 262-277).

Şartlarına uygun olarak yapılmış bir satım akdinden sonra semen ve mebinin karşılıklı olarak el değiştirmesi gerekmektedir. Bu karşılıklı el değiştirme işlemi akdin hem doğal sonucu hem de gereğidir. Bu işleme satıcı tarafından bakıldığında teslim, alıcı tarafından bakıldığında ise kabz veya tesellüm denmektedir. Dolayısıyla teslim/tesellüm işleminde karşılıklı bir ifa zorunluluğu göze çarpmaktadır. Sattığı malı teslim etmek satıcının borcu iken, onu teslim almak da alıcı açısından hem bir alacak hem de satıcının mülkünü gereksiz yere işgal etmemesi gerektiğinden bir borç kabul edilmektedir (Kisbet, 2010a, s. 52). Ayrıca klasik doktrinde yer alan, akit konusu malın teslim edilebilir nitelikte olması gerektiği kaidesi de kabz işleminin akdin bir sonucu olduğunu göstermektedir. Bu kaide, kabz işleminde

tesellümden ziyade teslim fiilini öne çıkarmakta ve bu yükümlülüğün satıcıya ait olduğunu ima etmektedir. Teslim işleminin gereklerinden olan ölçme, tartma ve sayma gibi yükümlülüklerin satıcının üzerine olması da teslim borcunun satıcıya ait olması anlamına gelmektedir (Apaydın, 2001, XXIV, s. 46). Mebinin tesliminin satıcının borcu olmasına karşılık, semenin teslimi müşterinin uhdesinde olan bir işlemdir.

2.1.2. İslam Hukukunda Hükmen Kabz Sayılan Durumlar

Klasik fıkıh eserlerinin incelenen kısmında görüldüğü kadarıyla hükmen kabz sayılan farklı durumları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) *Tahliye*: Fukahanın gayrimenkulde kabz yöntemi olarak benimsediği tahliye işlemi, hükmen kabz sayılmaktadır (Kâsânî, 1986, V, s. 244).
- b) *Malın Ariyet veya Vedia Olarak Bırakılması*: Müşterinin, malı üçüncü bir kişinin yanında ariyet veya vedia olarak bırakması ve satıcıdan teslimi bu kişiye yapmasını istemesi hükmen kabz yerine geçmektedir. Ancak mebinin satıcının yanında ariyet veya vedia olarak bırakılması yahut semenin ödenmemiş kısmına mahsuben rehin olarak bırakılması kabz sayılmamaktadır (İbn Âbidîn, 2003, VII, s. 93-94).
- c) *Mebinin Ayıplı Hale Gelmesi*: Mebinin, müşterinin emri ile gerçekleşen bir fiil sebebiyle veya doğrudan müşterinin fiiliyle ayıplı hale gelmesi neticesinde kabz gerçekleşmiş olur (İbn Kudâme, 1986, VI, s. 184-185).
- d) *Mebinin Telef Olması*: Mebinin, müşterinin fiili sebebiyle telef olması durumunda kabz işlemi gerçekleşmiş sayılmaktadır. Ancak üçüncü bir kişinin mebiyi telef etmesi durumunda müşteri muhayerdir. İsterse akdi fesheder ve mebiyi telef eden kimse satıcının zararını karşılar. İsterse de akdi devam ettirir, ücreti satıcıya öder ve zararını mebiyi telef edene tazmin ettirir (İbn Kudâme, 1986, VI, s. 184).
- e) *Mebinin Akitten Önce Müşterinin Elinde Bulunması*: Gasp yoluyla elinde bulundurduğu malı daha sonra satın alan kimsenin önceki kabzı, satım akdi için de hükmen kabz sayılmaktadır. Buna karşılık, mebiyi ariyet veya vedia olarak daha önceden elinde bulunduran kimsenin durumu böyle değildir. Bu durumda satım akdi için ikinci bir kabz gerekmektedir (İbn Âbidîn, 2003, VII, s. 93-94).

2.1.3. İslam Hukukuna Göre Mebide Kabz Öncesi Satışın Hükümü

İslam hukukunda malın kabz edilmeden önce satılmasının yasak oluşu, Hz. Peygamber (sav)'in yiyecek maddeleri ile ilgili hadisine dayandırılmıştır. Teslim alınmadan önce satımı yasak olan malların neler olduğu konusunda ise fukaha arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Mezheplere göre farklılaşan bu görüşler şu şekilde sıralanabilir (Kisbet, 2010a, s. 143-169):

- **Hanefiler**: Hanefiler, malın teslim alınmadan önce satılmasının cevazı konusunda menkul/gayrimenkul mal ayrımını baz almışlardır. Hanefilere göre menkul malların teslim alınmadan önce satımı caiz değildir. Bunun sebebi menkul malın teslim alınmadan satımı durumunda helak riskinin mevcut oluşudur. Bu risk de satım akdinde garar (belirsizlik) ve aldanma tehlikesi meydana getirir. Ancak gayrimenkul malların helak olması daha zor olduğundan Hanefilerden Ebu Hanife ve Ebu Yusuf, gayrimenkul malların kabz edilmeden önce satılabileceğini söylemişlerdir. İmam Muhammed'in görüşü ise bu tür malların da menkul mallar gibi teslimden önce satılamayacağı şeklindedir (İbn Âbidîn, 2003, VII, s. 369). Mezhepteki hakim görüş, şeyhainin görüşüdür (Mecelle, ty, md. 253).
- **Şafiiler**: Şafiilere göre muavazalı (her iki tarafın bedel ödediği) akitler ile sahip olunan her türlü malın, teslim alınmadan önce satımı caiz değildir. Bu hüküm, Şafiilerde menkul/gayrimenkul mallar ve gıda maddeleri dahil tüm mallarda geçerlidir (Nevevî, ty, IX, s. 319, 326).
- **Malikiler**: Malikilere göre gıda maddeleri dışındaki mallarda kabzdan önce satım akdi de dahil olmak üzere her türlü işlem yapmak caizdir. Diğer yandan Maliki fakihleri, gıda maddeleri ile

ilgili varid olan hadis sebebiyle bu tür malların teslim alınıp tartıldıktan sonra satılmasının caiz olduğunu söylemişlerdir (İbn Rüşd, 2004, III, s. 163).

- **Hanbeliler:** Hanbelilere göre ağırlık, hacim ve uzunluk ölçüleri ile veya taneyle satılan malların teslim alınmadan önce satımı caiz değildir. Ölçüyle satılan bu malların dışında kalan mallarda ise teslimden önce satış caiz görülmüştür (İbn Kudâme, 1986, VI, s. 181).

2.1.4. Mezhep Görüşlerinin Değerlendirilmesi

Kabzdan önce satımın yasaklığına dair ulemanın elindeki deliller, konuyla ilgili hadislerdir. Kabzdan önce satımın yasaklığı konusunda delil olarak getirilen hadislerden biri, kişinin yanında olmayan şeyi satmasını yasaklayan rivayettir. Madumun (yanında olmayanın) satımının yasak olduğuna dair fakihler arasında genel bir kanaat varsa da söz konusu yasağın illetinin, malın teslimi konusundaki garar (belirsizlik) riski ve cehalet olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim ilgili hadis, başta İbn Abbas olmak üzere sahabe fakihleri ve diğer müçtehitler tarafından farklı yorumlara tabi tutulmuş ve hadisteki yasağın sadece yiyecek maddeleriyle sınırlı olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca fıkıh kaynaklarında ilgili hadisin sadece yiyecek maddeleriyle sınırlı bir yasak ifade ettiği konusunda sahabe icmaından söz edilmektedir. Dolayısıyla ilgili rivayet hakkında fukahanın yorumunun ve yasağın illetinin göz önünde bulundurulması yerinde olacaktır. Bu durumda malın teslimi konusundaki belirsizliğin giderilip garar ihtimalinin ortadan kaldırıldığı hallerde kişinin yanında olmayan malı satmasında bir sakınca görünmemektedir. Nitekim, 'selem ve ıstisnâ' (eser sözleşmesi) akitleri de bu kapsamda değerlendirilen akitlerdendir (Çetintaş, 2016, s. 56-59).

Kabzdan önce satımın yasaklığıyla ilgili deliller incelenirken konuya dair tek rivayetin değil, farklı rivayetlerin illetleriyle beraber göz önünde bulundurulması ve İslam hukukunun muamelelerde benimsediği maksadın dikkate alınması yerinde olacaktır. Madumun ve kabzdan önce satımın yasaklığını ifade eden, kişinin tazmin sorumluluğunu üstlenmediği malı satmasını yasaklayan ve nimetin külfet karşılığında olduğunu ifade eden rivayetler, konuya delil teşkil eden rivayetlerdir. Fakihler, ilgili hadisleri farklı şekilde yorumlamaları sebebiyle mebinin kabzdan önce satımının yasaklığı konusunda illet ve kapsam açısından farklı sonuçlara ulaşmaktadırlar.

Hanefî ve Şafî mezheplerinin bu noktada yasağın sınırlarını genişleten bir tutum sergiledikleri göze çarpmaktadır. Bu iki mezhebe göre söz konusu hadislerin illeti, öncelikle kabzedilmemiş malın satımında mevcut olan bilinmezliktir. Bu bilinmezlik, akdi fesada götürecektir niteliktedir. Şeyhaynin gayrimenkulü yasaktan istisna etmesi de mantıki açıdan yasağın illeti ile uyuşan bir tutumdur. Özellikle Şafî alimler tarafından getirilen bir diğer gerekçe ise kabzedilmeyen malda tesis edilen mülkiyetin zayıf olduğu düşüncesidir.

Kanaatimizce mezheplerin kişinin yanında olmayan şeyi satmasının yasaklığına dair görüşleri, onların malın tesliminin ne ile gerçekleştiği konusundaki anlayışlarının bir uzantısıdır. Mezheplerde gayrimenkulün tesliminin tahliye ile gerçekleşeceği söylenmiş olmakla beraber, malın kabzedenden çok uzak olması durumunda tahliyenin geçerli olmayacağı kanaati yer almaktadır. Öyle ki tahliye ile kabzı tamam olan malların sınırını en fazla genişleten Hanefî mezhebi de mebinin tahliye edilmiş olması için müşterinin yakınında olması gerektiğini ve müşterinin külfetsiz şekilde mevide tasarrufa muktedir olması gerektiğini şart koşmaktadır. Dolayısıyla mezheplerin kabzın tahliye ile tamam olacağına dair görüşlerini mutlak olarak almamak, konuyu tahliyenin şartlarını da göz önünde bulundurarak değerlendirmek daha uygundur. Nitekim malın tahliyesi, esasında mezhep uleması nazarında kabzın iki temel hükmünü de sağlayıcı bir unsur olarak görülmekte ve bu iki hükmün sağlanması şartı ile tahliyeye cevaz verilmektedir. Bu iki hüküm de yukarıda belirtildiği üzere tazmin sorumluluğunun intikali ve tasarruf yetkisinin elde edilmesidir.

Malikî mezhebinde, gıda maddeleri ile ilgili hüküm ve diğer mallarla ilgili hüküm ayrı değerlendirilmiş ve her ikisinin birbiriyle çelişki teşkil etmeyeceği söylenmiştir. Onlara göre "kabzetmeden satma yasağı" üzerinde tevfiye hakkı bulunan gıda maddelerine münhasırdır. Nitekim onların delil olarak kullandıkları hadislerde "kabz" veya istifâ" ifadesi geçmektedir. Bununla beraber Malikîlerde de tazmin sorumluluğu üstlenilmeyen malın kârını elde etmek yasaktır ve bu konuda diğer mezheplerle muvafık bir tutum

içindedirler. Maliki fakihlerin iki farklı rivayet grubunu bağdaştırması, kabzın gerçekleşme şekli ile ilgili görüşlerine dayanmaktadır. Malikilere göre üzerinde tevfiye hakkı bulunan malların kabzı ölçme ve tartma ile tamam olmaktadır. Dolayısıyla tevfiye hakkına sahip mallarda tazmin sorumluluğunun intikali de ölçümden sonradır. Tevfiye hakkı bulunmayan malların kabzı ise örfeye göre gerçekleşmektedir. Burada Malikiler, ikinci gruptaki malların kabzı konusunu örfeye bırakmış olmakla beraber, mebinin satımı için her durumda tazmin sorumluluğunun üstlenilmiş olması gerektiği görüşündedirler.

Hanbeli mezhebinde de kabzdan önce satım yasağı konusunda Malikilerde olduğu gibi ölçüm esas alınmaktadır. Bununla beraber, gıda olsun veya olmasın üzerinde tevfiye hakkı bulunan tüm malların yasağa dahil olduğu görüşündedirler. Bu görüşlerinin mantıki gerekçesi, ölçüyle satılan mebinin ölçümden önce taayyün etmemiş olacağı anlayışıdır. Buna binaen, taayyün etmemiş malda mülkiyetin tesis edilememesi ve tazmin sorumluluğunun üstlenilmemesi sebebiyle bu tür mallarda – gıda olsun veya olmasın – satımdan önce kabzın gerekli olduğunu ifade etmektedirler. Netice itibarıyla Hanbelilerde de kabzdan önce satım yasağının temel illetinin tazmin sorumluluğunun üstlenilmesi olduğu görülmektedir.

Bu değerlendirmelere ek olarak mezheplerin kabzdan önce satımının yasaklığına dair olan görüşlerini, o günün teslim ve tesellüm şartlarına göre değerlendirmek yerinde olacaktır. Nitekim klasik dönemdeki teslim yöntemleri daha basit bir yapı arz etmekte ve tazmin sorumluluğunun üstlenilmesi ile malda tasarruf yetkisinin elde edilmesi esasına dayanmaktadır. Günümüzde ise hem alım satımına konu olan mal türleri bakımından, hem de teslim yöntemleri bakımından çeşitlilik göze çarpmaktadır. Bu sebeple günümüzdeki işlemlerin İslam hukukuna uygunluğunu değerlendirirken birebir o günün uygulamalarının günümüzde de yapılması gerektiğini söylemek yerine konuyla ilgili tartışma ve görüşlerdeki illeti tespit ederek bu illeti yerine getirebilecek uygulamaları gündeme getirmek ilmî ve nazari açıdan daha yerinde bir tutum olacaktır.

Dört mezhebin konuyla ilgili yaklaşımına bakıldığında genel anlamda ilgili hadislerin yorumunda getirilen akli gerekçenin tazmin sorumluluğunun üstlenilmesi meselesi olduğu görülmektedir. Maliki mezhebinin, bu konuda daha esnek davrandığı algısı uyandıran görüşleri ise esasen diğer mezhepler tarafından öne sürülen tazmin sorumluluğu gerekçesiyle uyum içindedir. Nitekim Malikiler, ilgili hadisleri iki ayrı kategoride değerlendirmekte ve gıda maddesine dair olan rivayetlerin gıdaya münhasır olduğu; yanında olmayan şeyin satımının yasaklığını ifade eden rivayetlerin de muteber olup ilk grupla çelişki arz etmeyeceği görüşündedirler. Dolayısıyla burada, Maliki mezhebinin gıda maddesine dair görüşünün, diğer mallar hakkında mutlak anlamda aksi hüküm ifade edeceği yanılığına düşmemek gerekir.

2.2. Kabz ve Teslimin Akitlere Etkisi

2.2.1. Akdin Geçerliliğine Etkisi Bakımından

Bazı akitlerin hukuken geçerli olabilmesi için bedel ve mebinin veya her ikisinin ya akit esnasında ya da hemen akabinde taraflar arasında el değiştirilip kabzedilmesi gerekmektedir. Bu akitler; ribevi malların konu edildiği akitler, sarf (paranın parayla değişimi), selem (mebinin vadeli olup bedelin peşin ödendiği satım akdi) ve ortaklık akitlerinden olan mudarebe (emek-sermaye ortaklığı), müzaraa (zirai ortaklık) ve müsakattan (bağ-bahçe ortaklığı) oluşmaktadır (Kisbet, 2010a, s. 41).

Ribevi malların satımında ve sarfta akdin geçerli olabilmesi için her iki tarafın da mebi ve bedeli karşılıklı olarak teslim etmesi gerekmektedir. Bu akitlerde teslim ve kabzın şart koşulmasının temel sebebi, yapılan işlemlerde faizin ortaya çıkmasını engellemektir. Selem, mudarebe, müzaraa ve müsakat akitlerinde ise kabz işlemi, bu akitlerin sonuç doğurması için gereklidir. Çünkü bu akitlerden beklenen neticenin elde edilebilmesi için bedelin veya akit konusu olan malın bunu işletecek kimsenin eline geçmiş olması gerekmektedir (Kisbet, 2010a, s. 41-42).

2.2.2. Akdin Bağlayıcılığına Etkisi Bakımından

Akitlerde kabz unsuru, bazı durumlarda akdin bağlayıcılığına etki etmektedir. Bu akitler, akit konusunun karşı tarafça kabzedilmesinden önce bağlayıcı olmamaktadırlar. Çünkü bu durumdaki akitler henüz

tamamlanmamış kabul edilir. Bu akitlerde kabzdan önce taraflardan herhangi birinin akdi feshetme hakkı vardır. Emanet (vedia) ve ariyet akitlerinde fesih yetkisi her iki tarafın, rehin ve kefalet akitlerinde ise yalnızca alacaklı tarafın olmaktadır (Kisbet, 2015b, s. 9). Dolayısıyla vedia, ariyet, rehin ve kefalet akitlerinde kabz, akdin bağlayıcılığı için gerekli görülen unsur olmaktadır.

Aynı akitler de denilen bu tür işlemlerde kabz unsurunun gerekliliği; bu tasarruflarda iradenin ortaya koyulabilmesi için sözlü beyanın yeterli olmayışı ve fiili onaylamaya da ihtiyaç duyulması sebebiyledir. Bu onaylama da akit konusu olan malın karşı tarafa devri ile gerçekleşir. Bu akitlerde karşılıklı borç söz konusu olmadığından mal sahibinin yalnızca sözü değil fiili de beklenmiş ve akit konusu malı teslim etmesi gerekli görülmüştür (Kisbet, 2015b, s. 9-13).

2.2.3. Mülkiyetin İntikaline Etkisi Bakımından

İslam hukukunda akitler, ayna bağıllık bakımından aynı akitler ve aynı olmayan akitler olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Aynı akitler; ariyet, vedia, karz, hibe ve rehinden ibaret olan beş tür akittir. Bu akitler konuları olan aynın (malın) teslimi ile tamam olmakta, aynı olmayan akitler ise yalnızca icap ve kabul ile tamamlanmaktadır (Karaman, 1989, II, s. 252). Bu bakımdan mülkiyetin intikaline etkisi itibariyle kabz unsurunun, aynı ve aynı olmayan akitlerde ayrı ayrı ele alınması yerinde olacaktır.

Aynı akitlerden olan hibe ve karz akitlerinde mülkiyetin intikali konusunda Hanefi, Şafii ve Hanbeli alimleri kabzın gerekli olduğu ve hibe edilen mala kabz ile malik olunabileceği görüşündedirler. Malikiler ise bu akitlerin mücerret olarak icap ve kabul ile mülkiyet doğurduğunu söylemektedirler. Ariyet konusunda ise Hanefiler mülkiyetin intikali için kabzı gerekli görmekte beraber diğer mezhepler bu unsuru gerekli görmemektedirler (Kisbet, 2010a, s. 48-49). Yukarıda belirtildiği üzere ariyet konusunda kabz, akdin bağlayıcılık şartı da sayılmaktadır. Murabaha uygulamasında mevzubahis olan satım akdi ise aynı olmayan akitler arasında yer almaktadır. Satım akdinde kabzın, akdin şartı değil; bir sonucu olduğu *Mecelle*'de şu şekilde ifade edilmiştir: "Bey'de kabz şart değildir. Fakat ba'de'l-akd ol müşteri, semeni bâyi'a ve sâniyen bâyi' mebi'i müşteriye vermeye borçlu olur." (Mecelle, ty, md. 262). Dolayısıyla satım akdinde muhayyerlik yoksa ve akit fasit de değilse sadece icap ve kabul ile mülkiyet alıcıya intikal eder. Muhayyerlikler mülkiyetin akit anında alıcıya intikal etmesini engelleyen bir unsur olarak, fasit akit de mülkiyetin sübutu için kabza ihtiyaç duyulan bir unsur olarak görülmüştür (Kâsânî, ty, V, s. 243).

Mülkiyetin intikaline etkisi bakımından kabz unsuru incelenirken üzerinde durulması gereken bir diğer nokta da fasit akitte kabzın ne ifade ettiği meselesidir. Fasit akit, ancak kabz ile mülkiyet ifade eder (Zuhaylî, ty, V, s. 3090). Dolayısıyla kabz, fasit akitte mülkiyetin intikali için gerekli bir unsurdur. Fasit bir akitten sonra müşterinin kabz ile mebinin mülkiyetini kazanması ona borçlanma ve tazmin sorumluluğu yükler. Eğer müşteri fasit akitle satın alıp kabzettiği malı tüketmiş, değişikliğe uğratmış, satmış veya hibe etmiş ise fesih ihtimali kalmadığından dolayı malı misli veya kıymeti ile tazmin etmesi gerekir. Tazmin zorunluluğu sahih akitte akdin kendisinden kaynaklanırken, fasit akitte kabza dayanır (Kisbet, 2010a, s. 50).

3. Katılım Bankalarında Murabaha İşlemleri ve Bu İşlemlerin Kabz Hükümleri Açısından Taşıdığı Problemler

3.1. Katılım Bankalarında Murabaha

3.1.1. Modern Murabahada Kabzın Önemi ve Taşıdığı Anlam

Klasik anlamdaki murabaha işleminden birçok açıdan farklılık arz eden modern murabahanın meşruiyeti temellendirilirken, onun finansman sağlama gibi sebeplerle sahabe döneminden bu yana uygulanageldiği ve klasik literatürde yer aldığı belirtilmektedir. Modern murabahanın getirdiği faydalar, sakıncalı yönleri ve problemleri 1970'lerden beri pek çok ilmi toplantının konusunu teşkil etmiş ve meseleyi fihhi, iktisadi, hukuki yönlerden ele alan geniş bir literatür meydana gelmiştir. Meselenin; maslahat ve zaruret prensiplerinin iştirilmesi, mezheplerin farklı görüşlerinin alınıp aynı meselede karma biçimde uygulanması (tefrik) gibi fıkıh usulüne dayanan yönlerinin yanında bu işlemin yaygınlaştırılmasının ekonomik sonuçları gibi iktisatla ilgili yönlerinin de bulunması, konunun birden

fazla ilmi çevre tarafından ele alınmasına ve farklı açılardan değerlendirilmesine olanak sağlamıştır (Dönmez, 2006, XXXI, s. 148-152).

Modern öncesi dönemde kabz daha yalın bir kavram olmasına rağmen günümüzde alım satım işlemlerinin birden fazla kişi arasında ve hızlı bir şekilde yapılması, malların miktarının yüksek olması gibi durumlar klasik literatürdeki kabz kavramının doğrudan günümüz uygulamalarına taşınmasında bazı problemler oluşturmaktadır. Nitekim bugün akde konu olan malın motorlu araç, makine veya gayrimenkul gibi kıymetli bir meta olması durumunda mülkiyetin nakli için sadece fiilen kabz yeterli olmamakta, tapu ve ruhsat gibi kayıt işlemlerine de ihtiyaç duyulmaktadır (Cebeci, 2010, s. 120). Bu sebeple klasik literatürde daha basit şekilde tanımlanan kabz kavramının yeniden ele alınıp modern uygulamalar çerçevesinde değerlendirilmesi önem arz etmektedir.

Modern murabaha işlemi çerçevesindeki esas tartışma, malı ilk olarak satın alan finans kurumunun, onu müşterisine satmadan önce hakiki veya hükmi olarak kabz edip etmediği ile ilgilidir. Katılım bankaları, çeşitli gerekçelerle malı satın aldıktan sonra fiilen kabzetme konusunda isteksiz davranmaktadırlar. Bunun temel sebebi, bankanın söz konusu malı müşterinin satın alma vadedine binaen ve ona satmak üzere almış olmasıdır. Dolayısıyla bankanın malı kabzetmek için üstleneceği nakliye ve depolama gibi masraflar, maliyeti artıran unsurlar olarak değerlendirilmektedir (Cebeci, 2010, s. 121). Netice itibarıyla bankanın satın aldığı mal resmi olarak onun mülkiyetine geçmemekte, banka malı kabzetme konusunda müşteriye vekalet verme veya hükmi kabz gibi yöntemlere başvurmaktadır. Söz konusu yöntemler, bankanın malın hasar riskini üstlenme konusunda sorumluluk almasını engelledikleri için fıkhi açıdan problemleri görülebilecek yönleri bulunmaktadır.

3.1.2. Katılım Bankalarında Murabahanın İşleyiş Şekli

Çalışmanın bu kısmında çok taraflı bir işlem olan ve günümüzde bir finansman aracı olarak kullanılan modern murabahanın işleyişi genel hatlarıyla verilecektir. Katılım bankalarının bir finansman yöntemi olarak kullandığı murabahanın işleyiş aşamaları genel hatlarıyla şöyledir (Cebeci, 2010, s. 34-35):

- 1- Müşteri bankaya gelip bir form doldurarak istediği malın vasıflarını bildirir ve bankadan söz konusu malı satın almasını talep eder.
- 2- Banka, müşterinin satın alma talebini ve satın alınacak malı tüm yönleri ile değerlendirir.
- 3- Şartlar uygunsa banka talebi kabul eder ve müşterisi ile genel kredi sözleşmesi imzalar. Bu sözleşme, her iki taraf için bağlayıcılık taşımaktadır.
- 4- Banka, müşterinin istediği malı (genellikle vekil vasıtasıyla) satın alır ve satıcıya ödemeyi yapar.
- 5- Banka, malı müşterisine murabahalı olarak satar.
- 6- Müşteri belirlenen tarihlerde taksitleri ödeyerek borcunu bitirir.

3.1.3. Klasik Murabaha ile Çağdaş Murabaha Arasındaki Farklar

Katılım bankalarının murabahaya dayanan işlemlerine geçmeden önce, murabahanın klasik literatürde anlatılan şekli ile günümüzde uygulanan modelin genel hatlarıyla mukayese edilmesi yerinde olacaktır. Klasik murabaha ile çağdaş murabaha arasındaki en önemli farklar şu şekilde sıralanabilir (Kuru, 2015, s. 17):

- a- Klasik murabahada alıcı ve satıcı olmak üzere iki taraf yer almakta iken çağdaş murabahada katılım bankası, müşteri ve satıcı olmak üzere üç taraf bulunmaktadır.
- b- Klasik murabahada satın alma vaadi bulunmazken çağdaş murabahada müşterinin satın alma vaadi önemli bir yer teşkil etmektedir.
- c- Klasik murabahada işlemin ilk aşamasında nihai alıcı yok iken çağdaş murabahada vardır.
- d- Klasik murabahada satıcının müşteriye yanlış bilgi verme olasılığı fazla iken çağdaş murabahada müşteri malın vasıflarını ve fiyatını önceden bildiği için yanlış bilgilendirilme ihtimali bulunmamaktadır.

- e- Klasik murabahada satıcının malı alması için dışarıdan gelen bir talep yok iken çağdaş murabahada satıcı, müşterinin talebi üzerine ve ona satmak amacıyla malı almaktadır.
- f- Klasik murabahada ilk akdin niteliği, satıcının sorumlulukları ve malın bedeli gibi konular tartışılırken çağdaş murabahada vad, garanti, vekalet ve teslim gibi konular ele alınmaktadır. İdari, hukuki ve iktisadi unsurlar da çağdaş murabaha tartışmalarında yer almaya başlamıştır.

Klasik murabahanın, satım akdinin özel bir türü olup satıcının kâr elde etme amacına dayanmasına karşın modern murabahanın daha çok finansman amacıyla kullanılan bir enstrüman olduğu görülmektedir. Bu temel farklılık da iki muamelenin uygulamada pek çok açıdan değişiklik göstermesine neden olmaktadır.

3.2. Katılım Bankalarının Kabz Konusunda Uyguladığı Alternatif Yöntemler

3.2.1. Kabza Vekalet Yöntemi

Bankaların kabz konusunda uyguladıkları yöntemlerden biri kabza vekalet yöntemidir. Bu yöntemin mutlak vekaletten farkı, malı satın alma işleminin bizzat banka tarafından yapılması ve müşterinin sadece kabz konusunda vekil tayin edilmesidir. Mutlak vekalet yönteminde ise işlemlerin tamamı için vekalet verilir. Banka, satın alacağı mal ile ilgili sipariş formunu satıcıya göndererek icapta bulunmaktadır. Nitekim fakihler, müşteri ve satıcı arasında kurulan akdin yazılı yolla veya elçi vasıtasıyla tamamlanmasına cevaz vermişlerdir. Bu sebeple bankanın günümüzde uygulanan iletişim vasıtalarından faks veya elektronik posta yoluyla satıcıyla iletişime geçip malı alacağını bildirmesi fikhen sahîh bir icab yoludur. Satıcının da icab üzerine faks yoluyla bankaya cevap vermesi veya faturayı göndermesi kabul mahiyetindedir (Hüce, 1998, s. 142). Böylece satıcı ile banka arasında akit tamamlanmış ve kabz için müşteri vekil tayin edilmiş olur. Burada müşteri, teoride mülkiyeti ve hasar sorumluluğu bankaya ait olan bir malı onun adına vekaleten kabz etmektedir. Kabza vekalet yönteminde önemli olan nokta, bankanın sipariş vermesinden önce malın sevk edilmemiş, fatura ve irsaliyenin düzenlenmemiş olması gerektiğidir. Bunun sebebi bankanın, borcun finansörü konumuna düşmesini engellemektir (Odabaşı, ty, s. 2-3).

3.2.2. Mutlak Vekalet Yöntemi

Bankaların malın kabzını gerçekleştirmek amacıyla uyguladıkları yöntemlerden bir diğeri müşterilerine veya üçüncü bir kişiye alım satım ve malı teslim alma konusunda mutlak vekalet vermeleridir. Bu işlemde banka alım satım ve teslimle ilgili süreci bizzat takip etmemekte, bu konuda bir başkasına yetki vermiş olmaktadır. Teoride üçüncü bir kişinin de alım satım ve teslim işlemleri için vekil tayin edilebileceği söylene de Türkiye'deki uygulama, daha ziyade müşterinin vekil tayin edilmesi yönündedir.

Çağdaş ulemanın pek çoğu, bankanın malı alım konusunda üçüncü kişiye veya müşteriye vekalet vermesinin caiz olduğu yönünde fetva vermişlerdir. Bununla beraber bankanın vekalet vasıtasıyla zamanla fiilen alım satımdan uzaklaşıp tamamen bir finansör gibi hareket etmesi ve mebinin tazmin sorumluluğunu üstlenmemesi endişesinden dolayı vekaletin müşterinin dışında bir kişiye verilmesinin daha uygun olacağı, sadece istisnai durumlarda müşteriye vekalet verilebileceği ifade edilmiştir (Hüce, 1998, s. 147-148).

Bankanın üçüncü kişiye kabz konusunda vekalet vermesinde şekil bakımından bir sakınca görünmemektedir. Çünkü İslam hukukunda bir kimsenin satın aldığı malı kabz etmek için başkasına vekalet vermesi caizdir. Ancak bu meselede problemlilik nokta, yukarıda da belirtildiği üzere bankanın vekalet yoluyla malı kabz etmesi halinde malın tazmin sorumluluğunu üstlenmediği için bir finansör konumuna geçeceği, bu işlemin de konvansiyonel bankaların uyguladığı faizli kredi verme işlemi ile aynı mahiyette olacağı endişesidir (Cebeci, 2010, s. 132). Bankanın müşterisine vekalet vererek malı kabz etmesi meselesi ise daha problemlilik görünmektedir. Bu konudaki tartışma noktalarından biri, müşterinin malı kabzettikten sonra kendisine satıp satamayacağı meselesidir. Çünkü müşteri malı kendisine satarken akdin iki tarafını aynı anda temsil etmiş olmaktadır. Bu konuda olumlu görüş belirtenler, Ahmed b. Hanbel'in bu işlemde bir sakınca görmemesine ve Maliki mezhebinde bunun müvekkilin iznine bağlı olmasına dayanırlar (Cebeci, 2010, s. 132). Konu ile ilgili olumsuz kanaat bildirenler ise yukarıda da belirtilen, işlemin faizli kredi işlemine benzer hale gelmesi endişesini dile

getirmektedirler. Nitekim Abdüssadık b. Hallikan, Fas bankalarında murabaha uygulamasına dair kaleme aldığı eserinde, bankanın malın teslim alınması ve satımı konusunda üçüncü bir kişiye verdiği vekaletin caiz olduğunu; ancak müşterisine vekalet vermesinin caiz olmadığını ifade etmektedir (Hallikân, 2011, s. 225).

Bankanın müşterisine vekalet vererek malı kabzetmesinde üzerinde durulan bir diğer önemli nokta, banka tarafından satın alınan malın kabzi için müşteriye verilen vekaletin, murabaha akdinden tamamen bağımsız ve müstakil bir anlaşma olması gerektiğidir. Bu kaydın getirilmesinin gerekçesi, vekalet anlaşması ile murabahalı satım akdinin birleşerek İslam hukukunda yasaklanmış olan bir akitte iki akit (mürekkep akit) şeklini alması endişesidir (Hüce, 1998, s. 166).

Kanaatimizce vekalet yönteminin mutlak olarak uygulanması katılım bankasının mebinin teslim-tesellümündeki rolünü azaltmakta veya bitirmektedir. Bu durum bankaların teslim süreci ile ilgilenmemesine ve sorumluluk almamasına kapı aralayan bir durumdur. Bununla beraber günümüzde katılım bankalarının finanse edilen malın tesliminde vekalet yöntemine eğilimli oldukları görülmektedir. Bu eğilim onların konvansiyonel bankalarla aralarında mevcut olan uygulama farklılıklarını azaltmakta ve işlemlerin giderek faizli bankaların işlemlerine benzer hale gelmesine yol açmaktadır. Ayrıca kabzdan önce satım yasağının illeti olan mebinin tazmin sorumluluğunun alıcı tarafından üstlenilmesi, fiiliyatta gerçekleşmemektedir. Zikredilen problemler mevcut olduğu sürece vekalet yöntemi mahzurlu ve tartışmalı bir işlem olmaya devam edecektir.

3.3. Katılım Bankalarının Kabz Konusunda Uyguladığı Yöntemlerin Problemleri

Katılım bankacılığında uygulanan ve arka planında murabahanın yer aldığı finansman işlemleri, çalışmanın birinci bölümünde anlatılan klasik fıkıhtaki kabz hükümleri açısından birtakım tartışmalı hususları ihtiva etmektedir. Bu meselelerin bir kısmı teorik boyutta, bir kısmı da uygulama noktasında olup günümüzde İslam iktisadı alanındaki ilmi platformların gündemini oluşturmaktadırlar. Burada öncelikle uygulamadaki, ardından da teorik meselelere yer verilecektir.

3.3.1. Fatura, Tapu ve Ruhsat Gibi Belgelerin Doğrudan Müşteri Adına Kesilmesi

Banka tarafından satın alınan malın faturasının önce bankaya sonra müşteriye mi, yoksa doğrudan müşteriye mi kesildiği konusu da üzerinde önemle durulan meselelerden biridir. Kural olarak belge ve faturaların banka adına düzenlenmesi, yani malın önce banka tarafından satın alınıp, hıyâze (elde bulundurma) ve tazmin sorumluluğunun üstlenilmesi ve daha sonra müşteriye satılması fikri kabul görmektedir. Nitekim kabz işlemi, bazı alimler tarafından, yapılan muameleyi sadece bir finansman muamelesi olmaktan çıkaran bir unsur olarak görülmektedir (Cebeci, 2010, s. 126). Ancak günümüzde çoğu uygulamanın bunu aksine olduğu görülmektedir. Katılım bankalarının murabaha işlemlerinde fatura, tapu ve ruhsat gibi tescil işlemleri doğrudan müşteri adına düzenlenmektedir. Bir kimsenin adı geçen mala malik olduğunun göstergesi olan bu belgelerin önce banka, daha sonra müşteri adına değil de doğrudan müşteri adına düzenlenmesi, yapılan işlemin hakiki anlamda murabaha olmaktan çıkıp sıradan bir finans işlemine dönüştüğü gerekçesiyle alimlerin bir kısmından eleştiri almaktadır.

Katılım bankaları zikredilen eleştirileri kendi açılarından değerlendirerek cevap verme yoluna gitmektedirler. Konuyla ilgili olarak İshak Emin Aktepe (2013), İslam hukukunda söz konusu belgelerin müşteri adına düzenlenme şart bulunmadığını, dolayısıyla bu belgelerin mülkiyetin müşteriye intikal etmesinde herhangi bir etkisinin olmadığını ifade etmektedir. Bu belgelerin yalnızca taraflar arasında herhangi bir anlaşmazlık çıkması durumunda mülkiyetin sübutunun delili olarak kullanılabileceğini, bu durumun da mülkiyetin intikali ile ilgili olmadığını söylemektedir (s. 98-99). Katılım bankalarının fatura, tapu ve ruhsatı üzerine almaması ile ilgili olarak ileri sürülen bir diğer gerekçe de bu belgelerin katılım bankası adına düzenlenmesinin ilave masraflar ortaya çıkaracağı gerekçesidir. Belgeler katılım bankası adına düzenlendiğinde malın maliyetinin, dolayısıyla da maliyet üzerine konan kar miktarının artacağı ve bu durumun da müşterilerin zararına yol açacağı ileri sürülmektedir (Aktepe, 2013, s. 99).

Müşteriye alım satıma ilişkin mutlak vekalet verilmesinin caiz olduğunu savunanlar, bu belgelerin müşteri adına düzenlenmesinde de bir sakınca görmemektedirler. Bunun gerekçesi, resmi muamelelerde vekilin, müvekkilin ismini beyan etmesinin fıkhen şart koşulmamasıdır. Fakat burada önemli olan,

işlemin gerçekte kimin için yapıldığı konusunda anlaşmazlığa mahal vermemek adına işlem esnasında vekilin vekalet vasfını beyan etmesidir. Dolayısıyla bazı alimler, danışma kurullarının nezaretinde bu belgelerin müşteri adına düzenlenmesinin caiz olduğu görüşündedirler (Hüce, 1998, s. 153-154). Netice itibarıyla tapu, ruhsat gibi belgelerin satım akdinin inşasında ana unsur olmayıp sadece akdi tekit edici vasıtalar olduğunu savunanlara göre bu kayıtların banka adına yapılması zorunlu değildir (Hüce, 1998, s. 161).

Söz konusu belgelerin banka adına düzenlenmesi gerektiğini düşünenler ise bu belgeleri mülkiyetin intikalini etkileyici bir unsur ve hamilinin malı kabzetmesine yetki veren vesikalar olarak görmektedirler. Dolayısıyla bu belgelerin doğrudan müşteri adına düzenlenmesinin caiz olmadığını, ancak belgede banka ile beraber müşterinin adının da zikredilebileceğini ifade etmektedirler (Hallikân, 2011, s. 227).

Üzerinde durulması gereken bir başka husus da bizzat devletin yapılan murâbaha işlemleri sırasında tapu, ruhsat ve fatura nevinden belgelerin banka adına düzenlenmesini zorunlu tutmamasıdır. Bu belgelerin mülkiyetin intikaline herhangi bir etkisi olmadığını ve katılım bankasına ilave masraflar yükleyeceğini düşünen araştırmacılara göre devletin böyle bir zorunluluk yüklememesi durumunda katılım bankasının bu belgeleri önce kendi adına sonra da müşterisi adına düzenlemesi anlamsız kalmaktadır (Aktepe, 2013, s. 99). Kanaatimizce, bu hususta devlet tarafından bir yaptırım uygulanmaması söz konusu belgelerin katılım bankası adına düzenlenmesini tamamen anlamsız kılmamakta ve bu işlemi gereksiz hale getirmemektedir.

Söz konusu belgeler, tazmin sorumluluğu ve mülkiyetin filli olarak bankaya intikalini sağlayıcı vasıtalar olmaları sebebiyle önem taşımaktadırlar. Bununla birlikte bu belgeler, mülkiyetin ve tazmin sorumluluğunun intikalini sağlayıcı yegâne vasıtalar olarak da değerlendirilmemelidir.

3.3.2. Vergilendirme Sisteminden ve İş Yükünden Doğan Problemler

Murabaha işleminde katılım bankalarının karşılaştıkları problemlerden bir tanesi de vergilendirme sistemi ile ilgilidir. Katılım bankası malı alırken vergi ödemekte, daha sonra müşteriye sattığı esnada yine vergi ödemek zorunda kalmaktadır. Böylece murabaha işleminden elde ettiği kâr azalmakta, hedeflediği kârı alabilmek için de malı müşterisine daha pahalıya satmak durumunda kalmaktadır. Netice itibarıyla hem bankaya hem müşteriye zararı olan bu problemler katılım bankaları, resmi tescil yerine müşterileri ile sözlü akit yaparak ve sadece fatura ile yetinerek aşmışlardır (Cebeci, 2010, s. 128).

Modern murabaha fikrini ortaya atan kişi olarak kabul edilen Sami Hasan Hammûd iki kere vergi ödeme problemi karşısında şöyle bir çözüm önermektedir: İslamî bankalara, kendisi için değil, daha sonra belirlenecek bir başkası adına mal alma hakkı verilmelidir. Batı'da yaygın olan bu yöntem –müşterinin kim olduğu satıcının rızasının selameti üzerinde etkili olmadıkça- fikhî prensiplere aykırı değildir. Örneğin banka bir araba satın aldığı anda, trafik dairesi, müşterinin –banka tarafından sonradan belirlenecek olması itibarıyla- muallak olmasını kabul edecektir. Bu süreyi 5 ya da 7 gün gibi kısa bir süreyle sınırlandırmak caizdir (aktaran Cebeci, 2010, s. 129). Ancak Türkiye'de halihazırda çift vergilendirme problemini çözme amaçlı bir hukuki düzenleme yapılmış değildir.

Katılım bankalarının günlük işlem hacminin yüksek seviyelere ulaşmış olması sebebiyle günümüzde malın teslim sürecini takip etmek zorlaşmıştır. Bu sebeple katılım bankasının söz konusu işlemlerde muamelat hukukunda geçerli olan kaidelere riayet edememesini iktisadi bir zorunluluk olarak görenler vardır. Bu görüşte olanlara göre bankanın malı satmadan önce fiilen kabzetmesini şart koşturmak, bankaya ait müstakil depoların tesis edilmesini ve teslim işiyle ilgilenen görevlilerin istihdam edilmesini gerektirmektedir ki bu durum, doğrudan müşterinin zararına olan bir durumdur. Dolayısıyla zarurete binaen işlemler fiili olarak yürümektedir (el-İd, 1995, s. 244). Diğer yandan söz konusu işlemlerde hükmi teslimi öne çıkaranlar vardır. Bu görüşte olanlara göre bazı malların kabzı hakiki şekilde yapılırken bazı mallar hükmen kabzedilebilmektedir. Örneğin araba alımında, müşteriyle yapılan vekalet akdi ile –mabinin bulunduğu yere bakılmaksızın- arabanın tahliyesinin akabinde kabz işlemi hükmen tamamlanmış olur (aktaran Diyye, 2009, s. 102).

3.3.3. Malın Mülkiyetinin Bankaya İntikali

Yukarıda ifade edildiği üzere İslam hukuk doktrininde satım akdinde mebinin mülkiyeti, icab ve kabulün tamamlanmasıyla müşteriye intikal etmekte olup kabzın, mülkiyetin intikaline bir etkisi bulunmamaktadır (Kâsânî, 1986, V, s. 233). Dolayısıyla murabaha işleminde mebinin mülkiyeti, satıcı ile karşılıklı icab ve kabulün tamamlanmasıyla bankaya intikal eder. Mülkiyet, mebinin banka tarafından satın alınmasından müşteriye satılmasına kadar geçen sürede bankaya aittir (Hûce, 1998, s. 173). Müşteri ile yapılan akdin geçerli olabilmesi için müşteriye satılmadan önce mebinin mülkiyetinin bankaya intikal etmiş ve hakiki mülk edinmenin gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Malın mülk edinilmesinden önce müşteri ile yapılan akdin geçerliliği söz konusu değildir (Hûce, 1998, s. 181).

Mülkiyetin sırf akitle müşteriye intikal etmiş olacağı belirtilmekle beraber, akitte kabz unsurunun mülkiyetin niteliği üzerinde etkisi bulunmaktadır. Nitekim mebi kabzedilmediği müddetçe bu mülkiyetin zayıf bir mülkiyet olacağı ifade edilmiştir. Mebi üzerinde kabzdan önce tesis edilen mülkiyetin zayıf olmasının sebebi, mebinin satıcının yanında helak olması durumunda akdin münfesihi olması, diğer bir ifadeyle yeni malik (müşteri) tarafından tazmin sorumluluğunun üstlenilmemiş olmasıdır (Hûce, 1998, s. 173).

Mülkiyetin nakli konusu ile ilgili olarak üzerinde durulması gereken temel nokta fatura, tapu ve ruhsat gibi belgelerin mülkiyet ifade edip etmeyeceği meselesidir. Resmi tescilin kabz yerine geçebileceği görüşü kabul edilse bile, satım akdinde mülkiyetin intikali için kabz şart olmadığından, resmi tescilin mülkiyetin intikalinde etkili olduğunu söylemek zordur. Nitekim tapu, ruhsat gibi resmi tescil belgelerinin satım akdininin inşasında ana unsur olmadığını, sadece akdi tekit edici vasıtalar olduğunu savunanlara göre bu kayıtların banka adına yapılması zorunlu değildir. Dolayısıyla bu kayıtların doğrudan müşteri adına yapılmış olması mülkiyetin bankaya intikal etmesini engelleyici bir unsur değildir (Hûce, 1998, s. 161). Diğer taraftan resmi tescilin önemine dikkat çekenler, günümüzde tescil olmaksızın mülkiyetin resmi olarak tanınmadığını, gayrimenkul gibi bazı mallarda tescilin gerekli olduğunu savunmaktadırlar. Nitekim Ürdün İslam Bankası'nın şer'i danışma kurulu, mevzuatın buna müsait olmamasına rağmen resmi tescil belgelerinin önce banka adına düzenlenmesi gerektiği yönünde fetva vermiştir. Bu fetvanın gerekçesi, mülkiyetin fiili olarak intikalinin tescil ile sağlanacağı düşüncesidir (Hûce, 1998, s. 162). Bu unsur, işlemin hakikaten satım akdi olmasını sağlayan bir unsur olarak görülmektedir.

Kanaatimizce söz konusu belgeleri mülkiyeti intikal ettirici değil, tekit edici belgeler olarak görmek yerinde olacaktır. Mülkiyetin tam olarak alıcıya intikal ettiğinin göstergesi olan tazmin sorumluluğu da bu belgeler vasıtasıyla alıcı tarafından yüklenilmiş olmaktadır. Bununla beraber söz konusu belgeleri mülkiyetin ve tazmin sorumluluğunun nakli için tek yöntem olarak ele almak isabetli bir tutum değildir. Nitekim günümüzde, bağlı kredi sözleşmesinde olduğu gibi resmi tescilden farklı yöntemlerle de tazmin sorumluluğu alıcı tarafından üstlenilmiş olmaktadır. Netice itibarıyla burada kabzın manasının ve gayesinin öne çıkarılarak işlemin sûreten alım satım işlemi olmasının önüne geçilmelidir. Resmi tescil veya bağlı kredi sözleşmesi, bu amaca hizmet eden vasıtalarlardır.

3.3.4. Bankanın Riski Üstlenmesi ve Tazmin Sorumluluğu

İslam hukukunda satım akdinde mülkiyetin intikali icab ve kabulle tamamlanmasına rağmen malın tazmin sorumluluğu kabz ile alıcıya geçmektedir (Hallikân, 2011, s. 227). Kabzın beraberinde getirdiği risk alma ve helak sorumluluğunu bankaların yüklenip yüklenmediği konusu, üzerinde durulan önemli meselelerden biridir.

Çağdaş ulemanın çoğu, murabahada kısa süreliğine de olsa mebinin tazmin sorumluluğunun bankaya intikal etmesini zorunlu görmektedir. Nitekim "el-Harâcu bi'd-damân (malın getirisi tazmin sorumluluğu mukâbilindedir)" kaidesi uyarınca, bankanın mebinin satışından kâr elde etmesinin şer'i gerekçesi, onun tazmin sorumluluğunu üstlenmiş olmasıdır (Hûce, 1998, s. 174). Yusuf el-Karadâvî, Kuveyt'te düzenlenen 2. İslam Bankacılığı Kongresi'nde, bankanın malı temellük edip helak sorumluluğunu üstlenmesi kaydıyla murabaha işleminin caiz olacağı yönündeki fetvayı hatırlatmakta ve damânı mülkiyetin intikalinin sonucu olarak görmektedir (Karadâvî, 1983, s. 74). Bu düşüncenin bir neticesi olarak Arap dünyasındaki bazı İslami bankaların danışma kurulları, hiçbir şekilde bankanın

tazmin sorumluluğu altına girmeyen elektrik enerjisi ve uçak yakıtı gibi malların murabaha yoluyla finanse edilmesini caiz görmemektedirler (Hûce, 1998, s. 174).

Söz konusu eleştirilere verilen cevaplardan biri, bankanın mebiyi murabahalı olarak müşterisine satarken ona malik olduğu ve tazmin sorumluluğunu üstlendiği yönündedir. Bu görüşte olanlara göre buradaki tazmin sorumluluğu, banka ile müşteri arasındaki akdin tamamlanıp müşterinin mebiyi bankadan fiili olarak teslim almasına kadar devam etmektedir (aktaran Diyee, 2009, s. 101). Diğer yandan buna karşı çıkan bazı müellifler ise malın damânını yüklenmek için temellük şartının yeterli olduğunu, bunun hükmî kabz mesâbesinde sayılacağını ve damân için kabzın şart olmadığını ifade etmektedirler (Cebeci, 2010, s. 131).

Konu ile ilgili üzerinde durulan bir diğer önemli nokta, mebinin sigortalanması meselesidir. Mülkiyetin intikalinin neticesi olarak malın başına gelebilecek helak olma, kusurlu hale gelme gibi muhtemel durumlardan bankanın sorumlu olmasının mülkiyet nazariyesi çerçevesinde müsellemler olması sebebiyle gerekli durumlarda mebinin sigortalanmasının da bankanın sorumluluğu altında olduğu ifade edilmektedir. Dolayısıyla sigorta poliçesinin banka adına yapılması ve primlerin banka tarafından ödenmesi gerekmektedir (Hûce, 1998, s. 173-176).

Üzerinde durulması gereken bir başka husus ise bankanın satım akdi esnasında malda ortaya çıkabilecek kusurlardan beri olduğunu şart koşmasıdır. Satıcının maldaki kusurlardan beri olması şartıyla yapılan satım akdi fikhen geçerli bir akit olup, söz konusu şart bağlayıcı niteliktedir (Ali Haydar Efendi, 2003, I, s. 348-349). Nitekim İslam hukukunda satıcının akit esnasında maldaki kusurlardan beri olduğunu şart koşması caizdir. Dolayısıyla satıcı konumundaki katılım bankasının da böyle bir şart ileri sürmesinde şeklen herhangi bir mahzur görünmemektedir. Bununla beraber katılım bankasının söz konusu şartı mutata hale getirerek sürekli kusur sorumluluğunu üzerinden atan bir tutum içinde olması problemlili bir durum olarak göze çarpmaktadır.

Mebinin tazmin sorumluluğunun banka tarafından üstlenilmesi konusu, üzerinde durulması gereken ve meselenin özünü teşkil eden bir konudur. Nitekim fukaha, kabzın anlamının mülkiyetin, tazmin sorumluluğunun ve tasarruf yetkisinin kabzedene intikal etmesi olduğunu söylemektedirler. Mülkiyetin ve tasarruf yetkisinin intikali için de öncelikle tazmin sorumluluğunun üstlenilmiş olması gerekmektedir. Bu itibarla hakiki bir alım satım gerçekleşmesi gereken modern murabaha işlemlerinde bu hususun dikkate alınıp tazmin sorumluluğunun bankaya intikalini sağlayıcı vasıtaların geliştirilmesi, İslam hukukunun satım akdindeki gayesine mutabık bir tutum olacaktır. Ayrıca yapılan işlemlerin şekillikten uzaklaşması için de tazmin sorumluluğunun banka tarafından üstlenilmesi gerekmektedir.

Sonuç

Günümüzde piyasalarda aktif şekilde rol oynayan faizli bankalara alternatif olarak geliştirilen katılım bankacılığı sistemi, Müslümanların faiz konusundaki hassasiyetlerine büyük oranda cevap vermiş ve bu alanda zihinlere takılan meşruiyet problemlerine çözüm getirmiştir. Bununla beraber katılım bankaları, işlemlerini İslam hukuku kurallarına bütünüyle mutabık şekilde yürütme konusunda bazı problemlerle karşılaşmışlardır. Bu problemler, büyük oranda klasik dönemdeki alışveriş şekil ve yöntemleri ile modern dönemdeki yöntemlerin farklılaşmasından kaynaklanmaktadır. Günümüzde mal kabul edilen meta ve hizmetler çeşitlenmiş, bunların mübadele yöntemlerinde de ciddi değişimler olmuştur. Katılım bankalarının murabaha işlemlerinde malı fiilen kabzetmeden satmaları da bu değişimlerin bir tezahürü olarak görülebilir.

İslam hukukunda akdin türüne göre akitte lüzum, sıhhat veya mülkiyetin intikalinin şartı olarak değerlendirilen kabz unsurunun katılım bankacılığı muamelelerinde nereye oturduğu mevzuu, halen tartışılan hususlardan biridir. Katılım bankalarının masrafları azaltmak amacıyla malı fiilen kabzetmeyip satıcının deposunda bekletmeleri ve günü geldiğinde kabz için müşterilerine vekalet vermeleri; ayrıca fatura, tapu ve ruhsat gibi tescil belgelerini doğrudan müşteri adına düzenletmeleri bazı alimler tarafından katılım bankalarının işlemlerini, konvansiyonel bankacılık işlemlerine yaklaştıran bir etken olarak görülmektedir. Bu alimlere göre kabz unsuru, katılım bankasını faizli bankalardan ayıran en önemli unsurdur. Diğer taraftan bazı alimler ise İslam hukukunda malın hükmen de kabzedilebileceğini,

fiilen kabzın gerekli olmadığını söylemekte ve bankanın fiilen kabz için yaptığı masrafları gereksiz bulmaktadırlar. Kanaatimizce katılım bankalarının murabaha işlemlerinde malın fiilen teslim alınması, söz konusu işlemin gerçekten murabaha olmasını sağlayan bir unsurdur. Dolayısıyla kabz unsurundan tamamen vazgeçilmemeli, bununla beraber İslam hukuk kuralları da göz önünde bulundurularak söz konusu işlemi kolaylaştıracak kanuni düzenlemeler getirilmelidir. Bu sayede katılım bankasının fazla külfet altına girmeden şer'î daire içerisinde hareket etmesi temin edilmiş olacaktır.

Kaynakça

- Aktepe, İshak Emin, *Sorularla Katılım Bankacılığı*, Türkiye Katılım Bankaları Birliği Yayınları, İstanbul 2013.
- Ali Haydar Efendi (küçük) (1853-1935), *Dürrü'l-hukkâm şerh-u Mecelleti'l-Ahkâm*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Beyrut 2003.
- Apaydın, H. Yunus, "Kabz", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXIV, 45-49.
- Atalay, Arif, "İslam Hukukunda Kabz", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012).
- Cebeci, İsmail, "Modern İslam İktisadı Literatüründe Murabaha Tartışmaları", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
- Çetintaş, Recep, "İslam Hukuku Açısından Tedârik Sözleşmesinin Meşrûiyeti (Türk Borçlar Hukukundaki Mahiyeti Bağlamında)", *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 11/12, (2016), 39-66.
- Diyye, Abdülmecit Abdullah, "Şübühât ve Rudûd alâ Bey'i'l-Murâbaha li'l-Âmiri bi's-Şirâ kemâ Tücrihi'l-Mesârifü'l-İslâmiyye", *Mecelletü'z-Zerkâ li'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-İnsâniyye*, 2/9 (2009), 91-108.
- Dönmez, İbrahim Kâfi, "Murabaha", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXX1, 148-152.
- Hallikân, Abdüssâdık, *Bey'u'l-murabaha li'i-âmiri bi's-şirâ kemâ yecrihi fi'l-mesârifü'l-mağribiyye*, Menşûrâtü'l-Meclesi'l-İlmî, Marakeş 2011.
- Hüce, İzzeddin Muhammed, *ed-Delîl li'l-murâbaha*, Şeriketü'l-Bereke li'l-İstismâr ve't-Tenmiye, [y.y.] 1998.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz (1252/1836), *Reddü'l-muhtar ale'd-Dürri'l-muhtar*, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 2003.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullah b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî (620/1223), *el-Muğni*, Dâr-u Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1986.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem b. Alî b. Ahmed b. Manzur el-Ensârî er-Rüveyfî (711/1311), *Lisânü'l-arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1993.
- İbn Rüşd (el-Hafîd), Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (595/1198), *Bidâyetü'l-muctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Dâru'l-Hadîs, Kahire 2004.
- el-Îd, Ebu Hâzim Yahya İsmail, "Bey'u'l-Murâbaha fi'l-Bunûki'l-İslâmiyye beyne'l-Hillî ve't-Tahrîm", *Mecelletü'l-Hikmet*, 6/1 (1995), 221-256.
- Karadâvî, Yusuf, "Bey'u'l-Murâbaha li'i-Amiri bi's-Şirâ kemâ Tecrihi'l-Mesârifü'l-İslâmiyye", Doha 1983.
- Karaman, Hayrettin, "Akid", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, II, 251- 256.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed (587/1191), *Bedâiu's-sanâi' fi tertîbi's-şerâi'*, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, [y.y] 1986.
- Kisbet, Mustafa, "İslam Hukukuna Göre Satım Akdinde Malın Kabz ve Teslimi", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010).
- Kisbet, Mustafa, "İslam Borçlar Hukukunda Kabzın Akitlere Etkisi", *İHYA Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2015), 1-21.

Kuru, Hamza, “Geçmişte ve Günümüzde Finansman Yöntemi Olarak Murabaha”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, 2015).

Mecelletü'l-Ahkâmi'l-Adliyye, Nur Muhammed Kârhane Ticaret Kütüb, Arambağ [t.y.].

Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd (683/1284), *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut [t.y.].

Meydani, Abdülganî, *El-lübâb fi şerhi'l-Kitâb*, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut [t.y.].

Nevevî, Ebu Zekeriyya Muhyiddin Yahyâ b. Şeref (676/1277), *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*, Mektebetü'l-İrşâd, Cidde [t.y.].

Odabaşı, Mehmet, “Katılım Bankaları Tarafından Uygulanan Murabaha Finansmanına Yönelik Bazı Eleştirilere Cevaplar”, Erişim tarihi: 30 Temmuz 2018, <http://www.tkbb.org.tr/Documents/Yonetmelikler/KATILIM%20BANKALARI%20-%20MURABAHA%20%C4%B0%C5%99ELEMLER%C4%B0.pdf>

Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Ahmed (539/1144), *Tuhfetü'l-fukahâ*, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut 1984.

Topal, Şevket, *İslam Hukukuna Göre Satım Akdinde Mülkiyetin İntikali*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995).

Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhü'l-islami ve edilletüh*, Dâru'l-Fıkr, Dımaşk 1985.

INTERNATIONAL JOURNAL OF
ISLAMIC ECONOMICS AND
FINANCE STUDIES

*Uluslararası İslam Ekonomisi ve Finansı Araştırmaları
Dergisi*

July 2018,
Vol:4, Issue:2
e-ISSN: 2149-8407

Temmuz 2018,
Cilt:4, Sayı: 2
p-ISSN: 2149-8407

journal homepage: <http://ijisef.org/>

Contemporary Vision of Poverty and Islamic Strategy for Poverty Alleviation

Çeviri: Çağdaş Yoksulluk Görüşü ve Yoksulluğu Azaltmaya Yönelik İslami Strateji

Muhammad Syukri SALLEH

*Centre for Islamic Development Management Studies (ISDEV), Universiti Sains Malaysia, Minden, Penang 11800, Malaysia,
syukri54@gmail.com*

Çeviri: Ömer KESKİN

Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, İslam Ekonomisi ve Finansı Uygulama ve Araştırma Merkezi, omerkskn21@gmail.com

Doi: 10.32957/ijisef.452611

ÖZET

Günümüzde bir kişinin dinine, ideolojik ve siyasi eğilimine bakmaksızın yoksulluk, her yönüyle yıkıcı bir güç olarak görülmektedir. Bu sebeple yoksulluğun azaltılmasına yönelik çeşitli stratejiler oluşturulmuştur. Fakat çağdaş Müslüman düşünürlerin görüşlerinde yoksulluğun yıkıcı gücünün unsurları gerçekte nelerdir? Bu görüşlerden ne tür stratejiler geliştirmişlerdir? Bu makale, ilk olarak Müslüman düşünürler tarafından benimsenen çağdaş yoksulluk görüşlerini araştırarak, daha sonra düşünürlerin önerdikleri yoksulluğu azaltmaya yönelik stratejileri sorgulayarak ve son olarak da İslami bir bakış açısıyla düşünürlerin yoksulluk görüşlerini ve stratejilerini eleştirel bir şekilde analiz ederek yukarıdaki iki temel soruyu cevaplamayı amaçlamaktadır. Bu makale, metin çözümlemesi analizine dayalı olarak, çağdaş Müslüman düşünürlerin yoksulluğun maddi manevi tanımını görmezden gelmelerinin yanı sıra, dışsal, tepeden inme bir yaklaşım kullanarak yoksulluğun azaltılması için stratejiler oluşturmaya yönelik görüşlerinin ve stratejilerinin yetersiz olduğunu göstermektedir. Kısaca bu makalede, İslami bir bakış açısıyla yoksulluk sorununun yeniden irdelenmesine ve Müslüman toplumların kendi inançlarına dayanan yoksullukla mücadele stratejilerinin yeniden inşasına yönelik bir gerekçe sağlanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler:

*Yoksulluk, İslami Yoksulluk
Görüşü, Yoksulluğu
Azaltma Stratejisi*

Keywords:

*Poverty, Islamic Vision of
Poverty, Poverty Alleviation
Strategy*

JEL Classification Codes:

I30, I32, P46

ABSTRACT

Currently, irrespective of one's religious, ideological, and political inclination, poverty is seen as a destructive force in all aspects. Subsequently, various strategies have been formulated to alleviate poverty. But what are actually the components of the destructive force of poverty in the vision of contemporary Muslim scholars? What kind of Islamic strategies have they formulated out of this vision? This article seeks to answer these two main questions by first investigating into the contemporary vision of poverty that has been adopted by Muslim scholars, followed second by an investigation into the strategies for poverty alleviation they proposed, and third, by critically analyzing their vision of poverty and strategies from an Islamic perspective. Based on a textual analysis of references, this article displays an inadequacy of the vision and strategies of the contemporary Muslim scholars for ignoring material-spiritual definition of poverty, as well as for formulating strategies for poverty alleviation using an exogenous, top-down approach. In a nutshell, this article attempts to provide a justification for rescrutinization of the vision of poverty from an Islamic perspective, and for a reconstruction of the poverty alleviation strategies based on the faith of the Muslim communities themselves.

© 2018 PESA All rights reserved

Giriş

Bu makalenin temel amacı, Müslüman düşünürler tarafından ileri sürülen çağdaş yoksulluk görüşlerinin ve yoksulluğu azaltma stratejilerinin eleştirel bir analizini yaparak, İslami bir bakış açısıyla yoksulluk üzerine yeniden düşündürmektir. Bu makale genel olarak dini bir bakış açısıyla, yoksulluğun azaltılması için adil, dengeli ve bütünsel bir yoksulluk anlayışını ve stratejisini geliştirmeye çalışmaktadır. Daha spesifik olarak, makalenin aşağıda belirtildiği gibi iki hedefi bulunmaktadır. İlk hedef çağdaş Müslüman düşünürlerin yoksulluk görüşlerini ve yoksulluğu azaltma stratejilerini araştırmak, ikinci hedef ise yoksulluğun azaltılmasına yönelik İslami olarak görülen stratejileri analiz etmektir. Bunu yaparken, bu makale iki ana bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde çağdaş yoksulluk görüşünün ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik çağdaş İslami stratejilerin önemi vurgulanarak bütün tartışmanın zemini çizilmektedir. İkinci bölümde ise yoksulluğun azaltılmasına yönelik çağdaş İslami stratejilerin eleştirel analizi yapılmaktadır. Bu makale, sadece çağdaş Müslüman düşünürlerin yoksulluk görüşlerinin ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik stratejilerinin tam olarak anlaşılması üzerine yoğunlaşan bir ön hazırlık çalışmasıdır. Bu makalede ne yoksulluğun ayrıntılı şekilde yeniden tanımlanması amaçlanmakta ne de maddi manevi yoksulluğa maruz kalmış kişilerin kimliğini saptamaya yönelik ölçümler kesin ve açık olarak belirtilmektedir. Yoksulluğun yeniden tanımlanması ve yoksulluğa maruz kalmış kişilerin kimliklerinin saptanması için yapılan ölçümlerle ilgili derinlemesine bir araştırma ayrı bir makalede özenle ele alınmalıdır.

1. Çalışmanın Arka Planı

Makalenin arka planında ana akım ekonomideki yoksulluk görüşü ve yoksulluğun azaltılmasında sözde “İslami Stratejiler” tartışılmaktadır. Birincisi, Müslüman düşünürlerin yoksullukla ilgili genel algısını yansıtırken, ikincisi ise böyle bir algının Müslüman düşünürler tarafından öne sürülen yoksulluğu azaltmaya yönelik stratejileri nasıl şekillendirdiğini göstermektedir.

1.1. Ana Akım Yoksulluk Görüşü

Yoksullukla ilgili çalışmalar yapan hemen hemen tüm Müslüman düşünürler, ideolojik temellerinden bağımsız bir şekilde, yoksulluktan hoşlanmıyor gibi görünmektedirler. Bu düşünürler yoksulluğu sadece kendi içinde olumsuz doğaya sahip olarak algılamazlar, ayrıca yoksulluğun bireylere, topluma ve uluslara yönelik olumsuz sonuçları içerdiğine de işaret ederler. Yoksulluk toplumdaki en kötü sorunlardan biri olarak (Nofal, 1984), tehlikeli sosyal bir problem olarak (al Qaradawi, 2002), toplumun kalkınma planlarının en korkunç sosyal hastalığı ve ana düşmanı olarak (Abdullah, 1984), toplumsal bir zaman bombası olarak (Fadhil, 1992), en eski insanlık düşmanlarından biri olarak (Iqbal, 2002, s. 1), en büyük kötülük olarak (Huq, 1996, s. 226), insanların inançlarına ve güvenliğine ve toplumun istikrarına bir tehdit olarak (Salih, 1999, s. 91), insanlık onuruna ve bir ulusun istikrarına engel olarak (Fadhil, 1992), sadece ekonomik bir olay olarak değil aynı zamanda toplumsal ve politik bir sorun olarak (Alhabshi, 1993, 1996) ve bireyler, toplum, dini inanç, düşünce, kültür, aile ve ırklar için çok tehlikeli bir sorun olarak görülmektedir (al Qardhawi, 1980).

Bununla birlikte, yoksulluğun olumsuz sonuçları da vurgulanmaktadır. Müslüman düşünürler, yoksulluğun Müslümanların onurunu zedelediğini (Ahmad, 1991), işsizliği, felaketleri, borçluluğu, adaletsiz gelir dağılımını beraberinde getirdiğini (al Qaradawi, 2002), dinden dönme dâhil çeşitli kötülüklerle (Fadhil, 1992), zengin ve fakir insanlar arasında suçlara ve nefrete (Nofal, 1984), dilencilikle sonuçlanan tarifsiz acılara yol açtığını (Sadeq, 2002, s. 17), sahip olanlar ve olmayanlar arasındaki mücadelenin birçok imparatorluğu ve medeniyeti çöküşe sürüklediğini (Iqbal, 2002, s. 1), iş göremezliğe, çaresizliğe ve başkalarına bağımlılığa yol açarak insanı inançsızlığa götürdüğünü ve yoksulluğun insanlık onuruyla çatışma halinde olduğunu ileri sürmüşlerdir (Chapra, 2008). Birçok suçun ve kötülüğün kökeni olarak görülen yoksulluk, bir toplumun ahlaki, sosyal ve manevi kurallarını tehlikeye atmakta, bireylerin olduğu kadar toplumun sosyal ve ahlaki yönlerinde dengesizlikler oluşturmaktadır (Huq, 1996, s. 226); ve insanların yoksulluktan kurtulmalarına yardım edebilecek seçim ve eylem özgürlüğüne izin vermemektedir (Ahmed, 2004, s. 45). Genel olarak yoksulluk, sadece insani bir bakış açısından değil aynı zamanda İslami bir bakış açısından da ciddi bir sorun olarak görülmektedir. Çünkü yoksulluk (fakru zaruret) İslam ideolojisi ile bağdaşmamaktadır (Ariff, 1988, s. 336).

Yoksulluğun bu gibi korkunç doğasından ve sonuçlarından yola çıkan Müslüman düşünürler, yoksulluk konusunda katı bir duruş sergilemektedirler. Qardhawi (1980) yoksulluğun ele alınmasını, engellenmesini ve yoksullukla savaşılması gerektiğini ileri sürmektedir. Fadhil (1992) yoksulluğun yok edilmesi gerektiğini savunmaktadır. İbrahim (1983/1984) yoksullukla mücadelenin Kutsal bir savaş (cihat) olduğunu ifade etmektedir. Ahmed (1991) yoksullukla mücadeleyi onuru korumakla eşdeğer görmektedir. Al-Qardhawi (İbrahim tarafından, 1983/1984, s. 25) savaşın yoksulluktan dolayı başlatılabileceğine dair bir fetva yayınlamıştır ki, Halife Ebubekir'in zekât ödemeyi reddedenlere karşı yürüttüğü savaş, yoksulluğa karşı bir savaş olarak düşünülebilir. İslam tarihinde Halife Ebubekir'in bu savaşının ezilen yoksulların akıbetini korumaya yönelik ilk savaş olduğu söylenmektedir. Ahmed (2004) her vatandaşın temel ihtiyaçlarının karşılanması yoluyla yoksulluğun kökünün kurutulmasını önermekte ve bunu her Müslüman toplumun bir görevi olarak görmektedir. Chapra'ya (2008) göre yoksulların temel ihtiyaçlarını gözeten bir tutuma sahip olmak Müslüman toplumun ortak yükümlülüğüdür (farz-ı kifaye). Zekâtın sosyal etkisi açısından, Zaim (1985, s. 117) zekâtın, gelirin yeniden dağılmasını garanti altına aldığını ve devletin zekâtı yoksulluğu azaltmak için kullandığını ifade etmektedir. Zekât ayrıca kamu harcamalarının refah fonksiyonunu desteklemesi için tasarlanmıştır. Bu argüman yoksulluğun kökünü kurutmada zekâtın işlevini açıklayan ve yoksulluğun bir toplumdaki en büyük sorunlardan biri olduğunu savunan Nodal'ın (Sadeq, 1994, s. 17'de belirtildiği gibi) argümanına oldukça benzerdir. Khan (1995, s. 131) İslam Ekonomisi'nin ana hedeflerinden birinin yoksulluğu ve ekonomik eşitsizliği azaltmak olduğunu ve İslami bankanın bu hedefe ulaşmada önemli bir rol oynayabileceğini söylemektedir.

1.2. Yoksulluğun Azaltılmasına Yönelik Çağdaş “İslami” Stratejiler

Yoksulluğun azaltılmasına yönelik stratejiler üzerine tartışmalar hem İslami hem de ana akım sahada kuşkusuz çok fazladır, ancak makalenin sınırlılığı göz önünde bulundurulduğundan hepsine yer verilmemektedir. Yoksulluğun azaltılmasına yönelik “madde merkezli” ve bütüncül olmayan yaklaşımlarına rağmen ana akım stratejilerinin [literatürde] önemli bir başarı elde etmiş olduğu kabul görmektedir. Bununla birlikte, makale bu başarı ve bütüncül olmayan stratejiler üzerinde tartışmayı amaçlamamaktadır. Bunun yerine, bu makale tüm stratejilere kısa bir girişle birlikte, sadece belirli Müslüman düşünürler tarafından ileri sürülen; yoksulluğu azaltmada İslami olarak isimlendirilen stratejilere yoğunlaşmaktadır.

Yoksulluğu azaltma stratejilerinin genel olarak dört aşamadan geçtiği söylenebilir (Iqbal, 2002, s. 10-12). İlk olarak 1950'li ve 1960'lı yıllarda yoksullara “damla” yacağı ümidiyle Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'nın (GSYH) büyümesi üzerine yoğunlaşma söz konusuydu. Fakat bu çok arzulan bir şeydi. İkinci olarak 1970'lerde ilgi, bir kamu politikası meselesi olarak, yoksulların beslenme, sağlık ve eğitim ihtiyaçlarının doğrudan kamu tarafından karşılanmasına kaydı. Fakat bu durumun, hükümet bütçelerine ağır yük yüklemesinden dolayı uzun vadede sürdürülebilir olmadığı fark edildi. Üçüncü olarak 1980'li ve 1990'lı yıllarda vurgu, kalkınmada emek yoğun büyüme modelinin etkinliğine ve beşeri sermaye oluşturmaya yatırımları artırdığına kaydı. Fakat emek yoğun büyüme modelinin teşvik edilmesinin zor olduğu; yoksullara temel hizmetlerin sunulmasının daha fazla kamu harcamasına mal olacağı ve yoksullar ve yoksul olmayanların menfaatleri arasında değiş tokuşu gerektirdiği ve [üstelik] kamunun fonlarını kötü yönettiği ve yolsuzluklar yaptığı tespit edildi. Dördüncü olarak 2000'li yıllarda strateji; fırsatları artırmaya, yoksulların karar alma sürecine katılımını kolaylaştırmaya ve menkul kıymetleri geliştirmeye doğru yön değiştirdi. Bu strateji, karar almada yoksulların katılımının öneminin farkına varmaya, kamu fonlarının daha iyi yönetilmesine ve yoksulların kamu politikaları yoluyla ekonomik ve doğal şoklardan korunmasına bağlıydı. Bu strateji diğer şeylerin yanında iş, kredi ve altyapı gibi maddi fırsatların sağlanmasını; büyümenin kalitesini ve süregelen kalıbını, yerel kurumsal ve yapısal koşulları yansıtan piyasa reformlarını, gelir dağılımında daha büyük eşitliği, piyasa fırsatlarına ve kamu hizmetlerine erişimi; sağlıklı, duyarlı ve hesap verebilir kurumları; ekonomik şoklara, hastalığa ve sakatlığa karşı hassasiyetin azaltılmasını; yoksul insanların varlıklarını inşa etmeyi; hane halkı faaliyetlerini çeşitlendirmeyi ve olumsuz şoklarla başa çıkmak için çeşitli sigorta mekanizmalarını sağlamayı içermektedir.

Yoksulluğun İslami bir yaklaşımla azaltılmasına yönelik olarak, Iqbal (2002, s. 12-13) yoksulluğun azaltılması için stratejilerin iki değiş tokuş içermesi gerektiği inancıyla başlar. İlk değiş tokuş “sahip

olanlar” ile “sahip olmayanlar”ın çıkarları arasındaki değiş tokuştur. İkincisi ise kamu sektörü ile piyasanın rolü arasındaki değiş tokuştur. İlk değiş tokuş stratejisinde Iqbal, İslami öğretinin dünya görüşüne yani bu dünyadaki hayatın, yoksulluğun ve gelir ve refahtaki farklılığın aslında bir sınav olduğu görüşüne dönmektedir. Allah azze ve celle (O, ulu ve yücedir.) tarafından insanlara bağışlanan yüksek gelir ve zenginlik yoksullarla paylaşılmak zorundadır ve yoksulların zenginlere karşı kindar olmamaları koşuluyla, zorluklara sabırlı bir şekilde dayanmaları durumunda ahiret hayatında çokça ödüllendirilecekleri garanti edilir.

Kamu sektörü ile piyasa arasındaki değiş tokuşa gelince, Iqbal (2002, s. 13-20) yeniden dağıtım hedeflerine ulaşmak için “kurumsal yaklaşım” önermektedir. Zekât, vakıf, tekafül, infak vb. kurumlar piyasa çözümlerinde yerleşmiş olan bazı eğilimleri düzeltmek için tamamlayıcı unsurlar haline gelirken, piyasanın bir kurum olarak kendi rolünü oynamasına izin verilir.

Iqbal’ın (2002, s. 13) “kurumsal yaklaşım” ile yoksulluğu azaltmaya yönelik yukarıda açıklanan fikri, birçok Müslüman düşünür tarafından savunulan temel yaklaşımlardan biri haline gelmiştir. Örneğin, zekâtın uygulanmasında, Yasin ve Tahir (2000) statükonun sürdürülmesi, sadece zekâtın uygulanması ve kâr paylaşımı ile kazanımların yeniden dağıtılması gibi daha az verimli bir politikaya karşı, geniş çaplı İslamlaşmayı savunmaktadırlar. al-Qaradawi (2002, s. 569) zekât sistemini, insanları güçlendirip yeterli gelirle tüm ihtiyaçlarını üstlenebilme yeteneğini onlara kazandıran, yoksulluğu tamamen ortadan kaldırma amacıyla gelirin zenginden fakire devamlı olarak transfer edildiği ekonomideki kalıcı bir mekanizma olarak kabul eder. Ona göre zekâtın asıl amacı, işsizlik, borçluluk, eşitsiz gelir dağılımı vb. gibi sosyal sorunlarla birlikte yoksulluk sorununu çözmektir. Bu, sekiz zekât alıcısı grubundan ikisine yani yoksullara ve düşkünlere gerekli eğitim, öğretim ve sermaye desteği sağlayarak yapılabilir.

Ahmed (2004) kurumsal yaklaşımı daha açık bir şekilde ifade etmiştir. Ahmed, vakıfla birlikte zekâtın, varlıkların ve fırsatların yeniden dağıtılmasında, kapasitenin geliştirilmesinde, servetin yaratılmasında, gelir desteğinin genişletilmesinde ve böylece yoksulluğun azaltılmasında rol oynayabileceğine inanmaktadır (Ahmed, 2004, s. 15). O, zekât ve vakıf kurumlarıyla yoksulluğun azaltılmasında dört yaklaşım ileri sürmektedir; birincisi, zekâtı ve vakıfı genel kalkınma planına entegre etmek; ikincisi, zekât ve vakıf kurumlarının düzgün işleyişi ve etkin bir şekilde faaliyet gösteren kurumların kurulması için teşvikler meydana getirebilecek yasaları ve düzenlemeleri uygulamaya koymak; üçüncüsü, tahsilatları/gelirleri en üst düzeye çıkarmak için insanlar arasında güven inşa edebilecek etkili örgütsel yapıları tanıtmak; ve dördüncüsü, yoksulluğun azaltılmasına yönelik çabaları güçlendirmek için çağdaş örgütsel yapıları ve araçları kullanan çeşitli kurumların yardımıyla kurumsal gelişim ve çeşitlilik yaratmaktır.

Vakıf ayrıca yeniden dağıtım işlevini yerine getirirken çıkar çatışmasının ortadan kaldırılmasına ve böylece yoksulluğun azaltılmasına destek olabilecek infak türlerinden biri olarak algılanmaktadır (Tag el Din, 2002). Cizakca (2002), vakıf sisteminin hükümet harcamalarının azaltılmasına ve böylece bütçe açığının ve hükümetin borçlanma ihtiyacının azaltılmasına, dışlama etkisinin¹ durdurulmasına, faiz oranlarının düşürülmesine, özel yatırımın ve büyümenin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına ve kamu mallarının yetersiz tedarik probleminin çözülmesine yardımcı olabileceğine inanmaktadır.

Huq (1996, s. 229-230) ayrıca zekât ve vakıf kurumlarının ötesine geçerek diğer İslam ekonomisi kurumlarının da olumlu rollerini içerecek şekilde kurumsal yaklaşımı savunmaktadır. Huq, zekâttan (ki bu kavramı ödenmesi gereken miktar ödendikten sonra başıboş zenginlik/gelir üzerindeki istemsiz verilen sadaka ya da zorunlu vergi olarak tanımlamaktadır) ayrı olarak öşür kavramından (toprak ürünlerinden alınan vergi şeklindeki zorunlu ödeme ya da özellikle toprak ürünlerindeki zekât); hibe, vakıf, hediye, dilek vb. gönüllü katkılardan; mudarebeden (faiz yerine ticaret sermayesindeki kâr paylaşımı); miras hukukundan ve çeşitli kooperatif kuruluşlarından bahsetmektedir. Diğer Müslüman düşünürler tarafından savunulan diğer iki kurum mikrofinans (Hassan & Alamgir, 2002; Obaidullah, 2008a, 2008b; Obaidullah & Khan, 2008) ve tekafüldür (karşılıklı kefalet) (Bakar, 2002). Bakar (2002) tekafülün insanları hem ekonomik hem de doğal şoklardan koruyarak modern yoksulluğun

¹ Çevirmen notu: Devletin artan kamu harcamalarını finanse edebilmesi için piyasadaki borçlanma gereği duyması, bunun piyasa faiz oranlarını artırması ve böylece istenilen orandan fon bulunamaması sonucu özel yatırımların azalması şeklinde ifade edebiliriz.

azaltılmasında önemli bir unsur haline gelebileceğini ileri sürerken, Hassan ve Alamgir (2002) mikrofinansın serbest meslek yaratmada etkili bir araç olduğunu ifade etmişlerdir.

Yoksulluğun azaltılmasına yönelik Müslüman düşünürler tarafından benimsenen bir diğer yaklaşım, daha çok ekonomik büyüme inancına dayalı ekonomik yaklaşım olarak adlandırılan şeydir. Örneğin Iqbal (2002, s. 15-16) yoksulluğun azaltılmasında ekonomik büyümenin, özellikle gelir dağılımını düzelten büyüme modelinin önemine inanmaktadır. Buna ek olarak, nüfus artışının ve demografik değişikliklerin de dikkate alınması gerektiğini önermektedir. Böylece gençler beşeri sermaye oluşumuyla, yeni iş alanları açmayla, finans tesisleriyle ve güvenli çevre vasıtasıyla üretken bir işgücü haline gelebilir.

Sirageldin (2002, s. 41) sürdürülebilir yoksullukla mücadele stratejilerinin temeli olarak “yerleşik bir adil fırsat mekanizmasına sahip etkili büyüme stratejileri”ni önermektedir. Ona göre, bu stratejiler İslam ahlak sistemi ile özellikle Naqvi (1994, s. 31) tarafından geliştirilen ve dört temel ilkeye dayanan aksiyomatik² yaklaşımla uyum içindedir; etik sistemin dikey boyutunu gösteren birlik (tevhid), eşitliğin yatay boyutunu sağlayan denge (adalet ve ihsan), belirli sosyal bağlamdaki özgürlüğü yeniden yorumlamak ve değişen zamanların ihtiyaçlarını karşılamak için dikkatli idrak gerektiren özgür irade (ihtiyar) ve bireylerin ve toplumun kamu yararını korumasını ifade eden sorumluluk (farz) (Sirageldin, 2002, s. 26).

Khan’ın (1995, s. 19) fikirlerinin ekonomik yaklaşıma maruz kaldığı düşünülebilir. Doğrudan büyümeden bahsetmemesine rağmen onun önerileri ekonomik hesaplamalarla doludur. Khan halkın temel ihtiyaçlarını giderebileceğine inandığı bir dizi yoksulluğu azaltma kriteri önermektedir. Bu kriterlerden birincisi düşük fiyat, ikincisi devletin yoğun borçlanmak zorunda olmayışı ve üçüncüsü (aslında içeride yerleşik) sistemle tutarlılıktır. Strateji, tüm insanlara; kaynaklardan aile geçimine katkı sağlayabilecek şekilde tüm olası fırsatlarda girişimde bulunabileceğinin motivasyonunu ve yoksul ailelere serbest çalışmaları ve aile işletmelerini geliştirmeleri konusunda teşvik verilmesini vurgular. Bu stratejinin İslam ekonomisinin ruhuyla tutarlı olduğuna ve İslam’ın böyle bir stratejinin başarısı için kurumlar sağladığına inanılmaktadır.

2. Yoksulluk Görüşünün Eleştirel Analizi ve Yoksulluğun Azaltılması İçin “İslami” Strateji

Yukarıdaki yoksulluk ve yoksulluğu azaltmaya yönelik İslami olarak adlandırılan görüşler derinlemesine düşünüldüğünde, herhangi bir kişi, görüş ve stratejilerin gerçekte üç eksiklikten mustarip olduğunun farkına varır. Bu eksikliklerden birincisi, aşırı yoksulluğun kavram olarak yeniden tanımlanmasındaki eksikliklerdir. İkincisi, yoksulluk görüşünün ve yoksulluğu azaltma stratejilerinin dışsal hâkimiyetidir³. Üçüncüsü ise yoksulluk görüşünde ve yoksulluğu azaltma stratejilerinde tepeden inmeci bir yaklaşımın benimsenmesidir.

2.1. Yoksulluğun Yeniden Tanımlanmasındaki Eksiklik

Daha önce de gösterildiği gibi, literatürde zaten İslam’ın yoksulluk görüşü ve yoksulluğu azaltmaya yönelik İslami stratejiler hakkında tartışmalar vardır. Bununla birlikte, Müslüman düşünürler iki ana şey üzerinde yoğunlaşmışlardır. Birincisi, yoksulluk görüşü ile ilgili olarak, Müslüman düşünürlerin hepsi yoksulluktan hoşlanmadıklarını ifade etmektedirler ve yoksulluğun olumsuz sonuçlarından kaçınmak için mümkün olduğu kadar yoksulluğun ortadan kaldırılmasını önermektedirler. İkincisi, yoksulluğu azaltma stratejileri ile ilgili olarak, Müslüman düşünürler ciddi ölçüde ya İslami kurumlara ya da ekonomik hesaplamalara yoğunlaşmışlardır. Her iki durumda da, yoksulluk tanımı geleneksel düşünce tarafından anlaşıldığı gibi kabul edilmektedir. Örneğin, Müslüman düşünürler, zekâtın ve vakfın kullanımı ya da mikrofinansın, tekafülün ve ekonomik hesaplamalar üzerinde dururlar. Fakat bunların hepsi, İslami olarak tanımlanmış bir yoksulluk tanımı olarak değil de belirsiz geleneksel yoksulluk sorununun üstesinden gelmek için yapılmış gibi görünmektedir.

İnkâr edilemeyecek bir şekilde, Müslüman düşünürler yoksulluğun azaltılmasındaki çabalara en azından temel sağladıkları için takdir edilmişlerdir. Yine de Müslüman düşünürlerin vizyon ve görüşleri, yoksulluğun manevi boyutundan yoksunmuş gibi, büyüme, piyasa, gelir, servet, istihdam, sermaye,

² Çevirmen notu: Doğruluğu açık olan, kanıtlanması gerekmeyen temel önerme şeklinde ifade edebiliriz.

³ Çevirmen notu: Dış kaynaklı yazının hâkimiyeti olarak düşünebiliriz.

varlıklar, gelirler ve kârlar gibi sadece ekonomik göstergeleri ve araçları barındırmaktadır. Müslüman düşünürler, bu göstergeleri ve araçları İslam'la eş zamanlı yapmak için birlik (tevhit), denge (adalet ve ihsan), özgür irade (ihtiyar) ve sorumluluk (farz) gibi İslami unsurları önermişlerdir (Naqvi, 1994, s. 31; Sirageldin, 2002, s. 26).

Tüm Müslüman düşünürlerden sadece Huq'un (1996, s. 225) yoksulluğun tanımından kısaca bahsettiği görülmektedir. Fakat bu tanım kısmen de olsa İslami bir tanım olarak düşünülebilir. Huq, hâlâ yoksulluğun göstergesi olarak "yaşam seviyesi"ni ve "geçim düzeyi"ni kullanmaktadır. Onun yoksulluk kategorileri, ekonomik olarak iyi yaşamak için asgari temel ihtiyaçları giderecek gelire ve mal ve hizmet satın alma gücüne dayalıdır. Buna ek olarak, yoksulu geçimlerini sağlamada fırsatlardan ya da yeteneklerden ya da her ikisinden yoksun olan kişiler olarak tanımlamaktadır ki yoksulluk sosyal aşağılanmaya, ekonomik yoksunluğa ve ahlaki ve manevi boşluğa yol açabilir (Huq, 1996, s. 226). Kahf (2002, s. 22) ayrıca zekât alıcılarının ilk iki sınıfından -yoksul ve düşkün- bahsederken zenginlik ve gelire ilişkili insan ihtiyaçlarına dayalı olarak, zekât bilginlerinin yapmış olduğu yoksul ve düşkün insan tanımlarındaki farklılıklardan kısaca bahsetmektedir. Bahsettiği ilk bilginler grubu düşkünlere hiçbir şeye sahip olmayan kişiler olarak tanımlarken, yoksulları zenginlik ve gelir açısından ihtiyaç duyduklarından daha azına sahip kişiler olarak tanımlamaktadır. Bununla birlikte ikinci grup bilginler yoksulların düşkün olanlardan daha kötü bir durumda olduğunu düşünmektedirler. Ancak, bunun üzerinde kapsamlı bir şekilde durulmamıştır. Çünkü Kahf'a (2002, s. 22) göre bu konu, daha kötü bir durumda olan için önemsizdir. Ne olursa olsun her iki grubun da gelirleri ihtiyaçlarını destekleyememektedir. Dolayısıyla bu durumda zekât, geçim için tamamlayıcı destek olmaktadır.

Hem Huq (1996) hem de Kahf (2002, s. 22) tarafından özetlenen yoksulluk ve yoksul tanımları, geleneksel ekonomi tarafından kullanılan maddi göstergelerin aldatıcılığından kendini kurtaramamıştır. Hem Huq hem de Kahf temel olarak zengin kişinin içinde olduğu gibi fakir kişinin içinde yerleşik olan manevi boyutu görmezden gelmişlerdir. Sirageldin (2002, s. 31) de bu durumu görmezden gelmiştir. Sirageldin yoksulluk kavramının çok boyutluluğunu ölçmede miktarsal para temelli yaklaşımın (ölçülü tüketim ya da gelir) yetersizliğini vurgulamasına rağmen maddi göstergelerin dışına çıkamamıştır. Yukarıda ifade edilen sorunun üstesinden gelmek için yapmış olduğu öneri, ihtiyaçların genişletilmesine ve sosyopolitik dışsallıkların ölçülmesine dayanmaktadır. Böyle bir olgu Khan'ın çalışmasında da bulunabilir (t.y., s. 4). Söylendiğine göre Khan yoksulluğu İslami bir bakış açısıyla, iki kavramla, yani ihtiyaçlar kavramı (zaruriyet) ve muafiyet sınırı (nisap) kavramıyla ilişkili olarak görmektedir. Buradaki ihtiyaçlar insan yaşamının beş temelini yani dini, fiziksel benliği, aklı ya da bilgiyi, evladı ve zenginliği korumak için gerekli olan tüm faaliyetleri ya da nesnelere ifade eder (bu şeriatın beş amacıdır fakat o bu ifadeyi çok kullanmaz). Bir kişi bireysel ve toplumsal yaşamın iyi bir şekilde sürdürülmesi için yukarıdaki beş temele dayalı olan ihtiyaçlarını karşılamada yeterli gereksinim maddelerine sahip değilse, yoksul sayılmaktadır. Nisap, malların ve servetin zekâta tabi tutulmadan önce sahip olması gereken belirli asgari miktarı ifade etmektedir. Zekâta nisap gereksinimi, bu miktarı karşılayamayan kişilerin sadece zekât ödemekten muaf oldukları anlamına gelmemekte, ayrıca bu kişilerin yoksul ve bu yüzden zekât almaya uygun olduklarını da ifade etmektedir. Patel'in (1983, s. 4) yazısı gibi sözde İslami odaklı bir yazı bile yoksulluğu maddi odaklı bir anlamda tanımlamaktadır. Patel "En sade anlamıyla yoksulluk, dayanılabilir ve anlamlı bir hayat sürdürmek için maddi imkânların yetersizliği ve eksikliğidir." demektedir.

Yoksulluk tanımlarında İslami unsurların azlığı düşünülürse, bu tanımlar belki de Salih (1999, s. 91) ve Iqbal (2002, s. 12) tarafından ileri sürülen tanımlar olabilir. Her ikisi de yoksulluğu insanoğlunun yaratıcısına olan bağlılığının bir sınaması ve büyük bir korku olarak görmektedir. Bu argüman ile ilgili olan Kur'an ayeti, diğer ayetler yanında, şu şekildedir: "Muhakkak biz sizi korku ve açlıkla, servetten, ömürden ve ürünlerden eksiltmekle imtihan edeceğiz ve sabredenleri müjdeleyeceğiz." (Kur'an-ı Kerim 2:155). Ahmed (2004)'te imtihan olarak kabul eder. Bunun yanı sıra Ahmed, İslam'ın bir denge dini olduğunu ve bu yüzden hem maddi hem de manevi konulara eşit derecede vurgu yapıldığını söyleyen Chapra (1980) ile aynı görüştedir. Ahmed (2004) yoksulluğun maddi ve manevi boyutlarının bütünleşmesinin farkındadır. Ahmed'e göre İslam'daki zenginlik/yoksulluk kavramı, sadece mal ve hizmetlerden mahrum kalmayı değil aynı zamanda insandaki manevi eksikliği de temsil etmektedir.

Fakat ne yazık ki Ahmed (2004) sadece ekonomik anlamdaki yoksulluk kavramına odaklanmış ve daha geniş kapsamlı yoksulluk kavramını kasıtlı olarak ihmal etmiştir. O, ekonomik anlamdaki yoksulluğun

ve kökünün kurutulmasının dolaylı olarak manevi yönere hitap ettiği inancıyla böyle yapmıştır. Rahman (1974) tarafından ileri sürüldüğü gibi, Ahmed (2004, s. 22) bireylerin maddi yaşamlarını iyileştirerek manevi yaşamlarını da iyileştirebileceklerine inanmaktadır. Ahmed (2004, s. 55)'te yoksulluk kavramının maddi yoksunluktan, eğitim ve sağlık yoksunluğundan daha çok, savunmasız olma, riske maruz kalma ve sessizlik gibi daha geniş sorunları ifade ettiği bilincine sahip olmasına rağmen, sessizlik ve güçsüzlük tartışmasını hâlâ eski ekonomik düşünce üzerine yoğunlaştırmaktadır. Buna benzer bir yoksulluk yaklaşımı Mannan (1988, s. 305-306) tarafından da benimsenmiştir. Mannan, İslam'daki insan yoksulluğunun hem maddi hem de kültürel ve manevi yoksullukla ilgili olduğunu ve mal bolluğunun İslam'da tek başına zenginlik sağlamadığını kabul etmesine rağmen, yoksulluğun kapsamlı anlamına yönelik tartışmasında tartışmayı sadece ekonomik anlamdaki yoksulluğa yönelik İslami tepkilerle sınırlı tutmak için kültürel ve manevi yoksulluğu dikkate almaktan kaçınmaktadır.

2.2. Yoksulluk Üzerine Dış Kaynaklı Bir Görüşün Hâkimiyeti ve Yoksulluğu Azaltma Stratejileri

Yoksullukla ilgili görüşlerin ve yoksulluğun azaltılmasına yönelik stratejilerin bir diğer eksikliği onların dışsal özellikleriyle ilgilidir. Yukarıdaki tartışmada yansıtıldığı gibi, yoksulluk düşüncesine sahip olan Müslüman düşünürler yoksulluğa dışardan bakanlardır ve kendileri yoksul değillerdir. Bu dışardan bakanlar, sadece şahsi düşüncelerine dayalı yoksulluk tanımlarını geliştirmekle kalmazlar, ayrıca yoksulluğu azaltma stratejisi oluştururken yoksulların yoksulluk algılarını dikkate almazlar.

Aslında Salleh ve Md. Yusoff, yoksulların yoksulluk algılarına yönelik bir araştırma yapmışlar ve makale yazmışlardır. Fakat bu makale yoksulların yoksulluk algılarına yönelik mevcut olan tek makale gibi görünmektedir. Amiel ve Cowell (1997) tarafından yapıldığı gibi insanların yoksulluk algısını ölçmeye yönelik bir girişim olmasına rağmen, bu sadece yoksulluğun ölçülmesi ile ilgili literatürde kullanılan önceden belirlenmiş standart aksiyomların (yani anonimlik, yoksulluğun büyümesi, tekdüze, odak ve transfer-aktarma ilkesi) insanlar tarafından algılanışydı. Amiel ve Cowell (1997) Avusturya'dan, İsrail'den ve Amerika'dan 486 öğrencinin oluşturduğu bir örneği kullanarak bireylerin yoksulluk algılarının aksiyomlarla ne ölçüde uyduğunu araştırmışlardır. Ankete katılanların ilk üç aksiyomu orta derecede, dördüncü aksiyomu çok az ve sonuncu aksiyomu ise en az destekledikleri sonucuna ulaşmışlardır. Bu yüzden bir fakirin yoksulluk aksiyomları algısı hala yoksulların kendileri tarafından değil, yoksulluğa dışardan bakanlar tarafından özetlenmektedir. Kurumsal olarak, İslami Kalkınma Bankası (İKB) aslında tabana inme konusunda bilince sahipti fakat etki çok arzulanan bir şeydi. Örneğin İKB'nin 1440H Vizyonu'nun içindeki misyonunda açık bir şekilde ifade edildiği gibi İKB, stratejik ortaklık ve işbirliği kurmaya çalışır ve herhangi bir programı formüle etmeden önce hedef toplulukların ihtiyaçlarını ve arzularını tespit eder. Aynı zamanda, İKB önerilen her programda özellikle Müslüman topluluklardaki paydaşlarıyla görüş alışverişinde bulunur ve bu topluluklarla yakın bir ilişki içinde programları tasarlamakla birlikte yerel girişimleri de teşvik eder (İKB, 2006b, s. 31-35). Bununla birlikte, uygulama düzeyinde, böyle bir çaba mutlaka işe yaramaz. Çalışmaların gerçek belirleyicisi ve tam yetkisi İKB'nin ve Müslüman toplulukların ellerinde değil, aksine dışsal bir temsilci olarak kendi şahsi otoritelerinin ellerindedir.

2.3. Yoksulluk Görüşünde Tepeden İnmece Yaklaşımın Benimsenmesi ve Yoksulluğun Azaltılmasına Yönelik Stratejiler

Yoksulluğun tanımı ve yoksulluğu azaltmadaki dış kaynaklı stratejiler bir araya getirildiğinde tepeden inmece bir yaklaşımın benimsendiği [anlaşılmaktadır]. Bu yaklaşım yoksulluğun tanımından ve yoksulluğu azaltma stratejilerinden kaynaklanan bir başka eksikliklerdir. Tepeden inmece bir yaklaşım olumlu siyasi bir iradeyle, kaynaklarla, bürokratik sistemle ve tesislerle ortaya çıkabilir fakat yine de yerli ve yabancı otoriteler ve kurumlar yoksulluğa dışardan bakanlar olarak düşünülür ve dolayısıyla onların fikirlerinin dışsallığı vardır.

[Yoksullukla ilgili] tanım ve strateji oluşturmayla ilgililer genellikle yerli veya yabancı olan kalkınma otoriteleri ve kurumlardır ve bunların birçoğu İslami eğilimi olmayanlardan oluşur. Onların epistemolojik ve felsefi kökleri fakir Müslüman topluluklardan tamamen farklı olabilir. Her ne kadar maddi göstergeler yoksulluğun azaltılmasına önemli bir katkıda bulursa da, bu katkı yeni bir yabancı kültürel-toplumsal yapıyla bir araya gelir ve hatta çoğu durumda daha önceki yerli inançlarıyla ve kültürel uygulamalarıyla çelişir.

3. Sonuç

Yukarıdaki tartışma başka araştırmalar için temel oluşturacak bir sonuca götürmektedir. Çağdaş yoksulluk görüşü, bütün boyutlarıyla ele almak için bir çaba harcamak şöyle dursun, yoksulluğa tamamen olumsuz bir şekilde bakıyor gibi görünmektedir. Böyle bir tutum, yoksullukla ilgili birçok İslami öğretiyi derinlemesine incelemek için bir fırsat sağlamamaktadır. Örneğin, bir hadisi kutside Allah (sübhânehu ve teâlâ) şöyle buyurur,

Kullarımın bazıları en ağır yoksullukla donatıldı, eğer onları zenginleştirecek olursam bu onları şımartır ve kullarımın bazıları ise zenginlikle donatıldı, eğer onları yoksullaştırırsam bu onları mahveder.

Başka bir deyişle, zenginlik ve yoksulluk, ibadet edenleri cezalandırmamayı garanti altına alan Allah'ın lütfuna, merhametine ve sevgisine bağlı olarak, kulları arasından seçtiğine verdiği bir vasıf olarak gözükmektedir. Başka bir hadiste şu ifade edilmektedir: Ebu Hureyre Allah'ın elçisini şöyle dediğini bildirdi, "Zenginlik dünyevi malların bolluğunda yatmaz, asıl zenginlik kalbin kendisinin zenginliğidir." (Muslim, s. 501).

Yukarıdaki her iki öğreti de yoksulluk tanımının yeniden irdelenmesi ve yoksulluğu azaltmaya yönelik stratejilerin oluşturulması için büyük bir alan açmaktadır. Birincisi zenginlerin ve yoksulların seçilmişliğine işaret ederken, ikincisi maneviyatın yoksullukla ilgili konulardaki önemini yansıtmaktadır. Her iki öğreti de belki yoksul sahabelerin (ehlisünnet) zenginleşmesinin Kutsal Peygamber tarafından niçin talep edilmediğini ve zengin bir sahabe olan Abdurrahman bin Avf'ın fakir kalmasına neden izin verilmediğine yönelik bir kavrayış sağlayabilir. Yoksulluğun tanımında böyle bir yeniden irdeleme göz önüne alınırsa, yoksulluğu azaltmada İslami bir stratejinin oluşturulması yeni bir biçimle ortaya çıkabilir. Örneğin, hedef gruplar genel olarak dört gruba ayrılabilir. İlk grup hem manevi hem de maddi açıdan yoksul; ikinci grup manevi olarak fakir ve maddi açıdan zengin; üçüncü grup manevi açıdan zengin ve maddi açıdan fakir ve dördüncü grup hem manevi hem de maddi açıdan zengin olanlardır. Muhtemelen birisi maddi olarak zengin ve fakir olanların ölçümlerini açıklığa kavuşturabilir fakat manevi açıdan zengin ve fakir olanların nasıl ölçüleceği konusunu merak edebilir. Bu soruyu daha sonraki çalışmalarda araştırılmak ve üzerinde düşünüp taşınmak üzere olduğu gibi bıraktıktan sonra, bu sınıflandırmanın büyük olasılıkla iki sonuç doğuracağını söyleyebiliriz. İlk olarak, yoksulluğun azaltılması için hedef gruplar zenginlerin kendileri de dâhil olmak üzere toplumun tüm katmanlarını kapsamak zorundadır. İkinci olarak, gerçek hedef grupları belirlenebilir, kaynaklar doğru bir şekilde tahsis edilebilir ve israftan kaçınılabilir. En çok dikkat verilmesi ve müdahale edilmesi gereken şey elbette hedef kitlenin ilk sınıfıdır (hem maddi hem de manevi açıdan fakir olanlar). Bunu, zulüm, yozlaşma ve benzer olumsuz davranışları sergileyen manevi açıdan yoksul [ancak] maddi açıdan zengin ikinci grup takip eder. Üçüncüsü ise maddi açıdan fakir olduğu halde manevi açıdan zengin olmalarından dolayı ne toplumu rahatsız eden ne de topluma bir yük yükleyen sınıftır. Bütün sürecin amacı kesinlikle hem manevi hem de maddi açıdan zengin olan dördüncü grubu yaratmaktır.

Kaynakça

- Abdullah, H. (Ed.). (1984). *Kemiskinan dan kehidupan golongan ber- pendapatan rendah* [Poverty and the life of low income group]. Bangi, Selangor: Penerbit Universiti Kebangsaan Malaysia.
- Ahmad, Z. (1991). *Islam, poverty and income distribution*. Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Ahmed, H. (2004). *Role of zakah and awqaf in poverty alleviation*. Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.
- al Qaradawi, Y. (2002). Zakah role in curing social and economic malaises. In M. Kahf (Ed.), *Economics of zakah-A book of readings* (2nd ed., pp. 569-620). Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.
- al Qardhawi, S. Y. (1980). *Problema kemiskinan: Apa konsep Islam* [The problems of poverty: What is Islamic concept] (U. Fanany, Trans.). Johor Bahru, Johor, Malaysia: Penerbitan Pena Mas.
- Alhabshi, S. O. (1993). Tidakkah Islam menggalakkan kita meng- umpul harta? [Is it not that Islam encourages us to accumulate wealth?] In N. M. H. Nik Hassan & S. F. Abdul Rahman (Eds.), *Islam, budaya kerja dan pembangunan masyarakat - Satu kefa- haman* [Islam, working culture and societal development - An Islamic understanding], (pp. 127-135). Kuala Lumpur: Institut Kefahaman Islam Malaysia.
- Alhabshi, S. O. (1996). *Poverty eradication from Islamic perspectives*.
- Amiel, Y., & Cowell, F. (1997). The measurement of poverty: An experimental questionnaire investigation. *Empirical Economics*, 22, 571-588.
- Ariff, M. (1988). Comments on M.A. Mannan's "The economics of poverty in Islam with special reference to Muslim countries." In M. Iqbal (Ed.), *Distributive justice and need fulfilment in an Islamic economy* (Rev. ed., pp. 336-341). Islamabad, Pakistan: International Institute of Islamic Economics.
- Bakar, M. D. (2002). The problem of risk and insurable interest in takaful: A jurisprudential analysis. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic economic institutions and the elimination of poverty* (pp. 233- 262). Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Chapra, M. U. (1980). Islamic welfare state and its role in the econ- omy. In K. Ahmad (Ed.), *Studies in Islamic economics* (pp. 143-169). Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Chapra, M. U. (2008). *The Islamic vision of development in the light of the maqasid al-shari'ah*. Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.
- Cizakca, M. (2002). Latest developments in the Western non-profit sector and the implications for Islamic awqaf. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic economic institutions and the elimination of pov- erty* (pp. 263-296). Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Fadhil, S. (1992). *Minda Melayu baru* [New Malay mind]. Kuala Lumpur, Malaysia: Institute Kajian Dasar.
- Hassan, M. K., & Alamgir, D. A. H. (2002). Microfinancial services and poverty alleviation in Bangladesh: A comparative analysis of secular and Islamic NGOs. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic eco- nomic institutions and the elimination of poverty* (pp. 113-168). Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Huq, A. (1996). Poverty, inequality and role of some of the Islamic economic institutions. In M. A. Mannan & M. Ahmad (Eds.), *Economic development in an Islamic framework* (pp. 224- 261). Islamabad, Pakistan: International Institute of Islamic Economics, International Islamic University.
- Ibrahim, A. (1984). *Kemiskinan dari perspektif agama dan politik* [Poverty from religious and political perspective]. Kuala Lumpur: Institut Pertanian Malaysia. (Original work published 1983)

- Iqbal, M. (2002). Introduction. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic economic institutions and the elimination of poverty* (pp. 1-24). Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Islamic Development Bank. (2006a). *Strategic plan (1426H-1430H) (Rajab 1425H/September 2004)*. Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Development Bank.
- Islamic Development Bank. (2006b). *Vision 1440H: A vision for human dignity*. Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Development Bank.
- Kahf, M. (2002). Introduction to the study of the economics of zakah. In M. Kahf (Ed.), *Economics of zakah: A book of readings* (2nd ed., pp. 15-57). Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.
- Khan, M. F. (1995). *Essays in Islamic economics*. Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Khan, Z. A. (n.d.). *Causes of poverty and role of citizen in alleviating it from Islamic perspective*.
- Mannan, M. A. (1988). The economics of poverty in Islam with special reference to Muslim countries. In M. Iqbal (Ed.), *Distributive justice and need fulfilment in an Islamic economy* (Rev. ed., pp. 305-335). Islamabad, Pakistan: International Institute of Islamic Economics.
- Naqvi, S. N. H. (1994). *Ethics and economics: An Islamic synthesis*. Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Nofal, A. E. (1984). *Al-Zakat (the poor due)* (translated from Arabic by T. Tawfik). Cairo, Egypt: The Supreme Council for Islamic Affairs.
- Obaidullah, M. (2008a). *Introduction to Islamic microfinance*. Hyderabad, India: International Institute of Islamic Business and Finance.
- Obaidullah, M. (2008b). *Role of microfinance in poverty alleviation: Lessons from experience in selected IDB member countries*. Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Development Bank.
- Obaidullah, M., & Khan, T. (2008). *Islamic microfinance development: Challenges and initiatives* (Dialogue Paper No. 2). Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.
- Patel, Z. A. (Ed.). (1983). *Small kindnesses: Poverty and Muslim charity*. Nuneaton, UK: Muslim Venture Publications.
- Rahman, A. (1974). *Economic doctrines of Islam* (Vol. 1). Lahore, Pakistan: Islamic Publications.
- Sadeq, A. A. (1994). *A survey of the institution of zakat* (Cataloging-in-Publication Data). Riyadh, Saudi Arabia: King Fahd National Library.
- Sadeq, A. A. (2002). *A survey of the institution of zakah: Issues, theories and administration* (2nd ed.). Jeddah, Saudi Arabia: Islamic Research and Training Institute, Islamic Development Bank.
- Salih, S. A. (1999). *The challenges of poverty alleviation in IDB member countries*. Jeddah, Saudi Arabia: Economic Policy and Strategic Planning Department, Islamic Development Bank.
- Salleh, M. S., & Md. Yusoff, O. (1997). The poor people's perception of poverty and its implications on the realization of Islamic development in Kelantan, Malaysia, *Humanomics*, 13(3/4), 215-244.
- Sirageldin, I. (2002). The elimination of poverty: Challenges and Islamic strategies. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic economic institutions and the elimination of poverty* (pp. 25-46). Leicester, UK: The Islamic Foundation.
- Tag el & Din, S. E. D. I. (2002). The elimination of riba: A measure truly dedicated to poverty alleviation. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic economic institutions and the elimination of poverty* (pp. 187-232). Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Yasin, H. M., & Tahir, S. (2002). Poverty elimination in an Islamic perspective: An applied general equilibrium approach. In M. Iqbal (Ed.), *Islamic economic institutions and the elimination of poverty* (pp. 47-112). Leicester, UK: The Islamic Foundation.

Zaim, S. (1985). *Recent interpretations of the economic aspects of zakah*. Paper read at Management of Zakah in Modern Muslim Society, 02-12 Sha'aban 1405 H (22 April-02 May 1985), at Karachi, Pakistan.